

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
2019-YL-225

BOLŞEVİK KOMİSERİ STEPHAN ŞAUMYAN'IN
BAKÜ'DEKİ FAALİYETLERİ (1917-1918)

Canan KUKU

Danışman
Doç. Dr. AHMET TOKSOY

AYDIN-2019

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans programı öğrencisi Canan KUKU tarafından hazırlanan “Bolşevik Komiseri Stephan Şaumyan’ın Bakü’deki Faaliyetleri (1917-1918)” başlıklı tez, ...tarihinde yapılan savunma sonucunda aşağıda isimleri bulunan jüri üyelerince kabul edilmiştir.

	Ünvanı, Adı Soyadı	Kurumu	İmzası
Başkan	Doç. Dr. Ahmet TOKSOY	ADÜ	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN	ADÜ	
Üye	Prof. Dr. Osman KARATAY	EÜ	

Jüri üyeleri tarafından kabul edilen bu Yüksek Lisans tezi, Enstitü Yönetim Kurulunun ..... tarih .....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ahmet Can BAKKALCI
Enstitü Müdürü V.

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

05 / 11 / 2019

Canan KUKU

ÖZET

BOLŞEVİK KOMİSER STEPHAN ŞAUMYAN'IN BAKÜ'DEKİ FAALİYETLERİ (1917-1918)

Canan KUKU

Yüksek Lisan Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı Doç. Dr. Ahmet TOKSOY

2019, XI +105 sayfa

XVIII. yy'dan itibaren Kafkasya'nın yeraltı ve yerüstü zenginlikleri büyük devletlerin ilgisini çekmiştir. Coğrafi şartlardan dolayı Kafkasya'da en fazla yayılma imkanı bulan devlet Rusya olmuştur. Rusya Çarlık rejimi döneminde sıcak denizlere inme politikası güderken Bolşevik rejimi döneminde de Bakü petrollerine hakim olma politikasını gütmüştür. Bu amaçla Bolşevik Rusya, 1918 yılında Bakü Sovyet Komiserliğine Stephan Şaumyan'ı getirerek Türkler üzerinde katliamlarını gerçekleştirmiştir. Stephan Şaumyan Ermeni asıllı olmasından dolayı Ermenileri korumuş, silahlandırmış ve Türklere karşı kışkırtmıştır. Osmanlı bu duruma müdahale etmek istese de I. Dünya savaşından yenik ayrılınca Kafkasya'ya yeterince önem verememiştir.

Bakü petrolleri sadece Rusya'nın değil diğer büyük devletlerin de dikkatini çekmiştir. Rusya'nın dışında İngiltere, ABD, Fransa gibi devletler de ekonomik çıkarlar için bölgede aktif siyaset izlemişlerdir. Ancak bu emellerini yerine getirmeye çalışırken karşılarındaki Azerbaycan Türklerine de kıymışlardır.

31 Mart 1918 Bakü katliamlarına rağmen Azerbaycan Türkleri direnmiş ve Mehmet Emin Resulzade önderliğinde bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Ancak bu bağımsızlık uzun sürmemiş ve kısa sürede Bolşevikler bütün Kafkasya'yı ele geçirerek Sovyetler Birliğini kurmuşlardır.

ANAHTAR KELİMELER: Katliam, Ermeniler, Ruslar, Stephan Şaumyan, Azerbaycan Türkleri

ABSTRACT

THE ACTIVITIES OF THE BOLSHEVIK COMMISSIONER STEPHAN SHAUMYAN IN BAKU (1917-1918)

Canan KUKU

Master Thesis, Department of History

Supervisor: Ahmet TOKSOY

2019, XI +105 pages

Natural sources of the Caucasus started to draw attentions of great powers from the 18th century on. For geographic reasons, it was Russia which spread its hegemony over the region for the most degree. While Russia was trying to reach the southern seas during the Tsarist period, then it focused on controlling the Baku oils in the early years of Bolsheviks. Thus, Stephan Shaumian was assigned to the Baku Soviet commissionership and started massacres of the Turks. For he was an Armenian, he protected and armed Armenians, and provoked against the Turks. The Ottoman Empire wanted to interfere in the situation, but when it was defeated in the First World War, it could not turn to the Caucasus.

Baku oils were in the agenda of other great powers, too, besides Russia. The United Kingdom, USA and France among others were active in the region for their economic interests. The Azerbaijani Turks, however, became victims of those economically oriented plans.

In spite of the massacre in Baku on March 31, 1918, Azerbaijani Turks resisted and founded an independent state under the leadership of Mehmet Emin Resulzade. This state was, however, not a long-during formation, and the Bolsheviks seized the entire Caucasus to annex the Soviet Union.

KEY WORDS: Massacre, Armenians, Russians, Stephan Shaumyan, Azerbaijan Turks.

ÖNSÖZ

Kafkasya coğrafyası hem geçiş bölgesi olduğu için hem de yeraltı kaynakları bakımından zengin olduğu için sürekli büyük devletlerin çatışma alanı olmuştur. I. Dünya savaşı sonrasında her ne kadar Çarlık rejimi sona erse de Bolşevik Rusya da Kafkasya'da hak iddia etmiştir. Kafkasya'da emellerini gerçekleştirmek isteyen devletler sürekli Ermenileri kullanmıştır.

Ermenileri çıkarları doğrultusunda kullanan en büyük devlet Rusya olmuştur. Rusya hem Çarlık döneminde hem de Bolşevik yönetimi döneminde Ermeniler üzerinden Kafkasya'yı hedef almıştır. Kafkasya'da da özellikle Türklere karşı katliam girişimleri söz konusu olmuştur.

Nuri Paşa, 1918 yılında Bakü'yü düşman elinden geri almıştır. Ancak Osmanlının Mondros Ateşkesi ile bölgeden çekilmesi gerekmektedir. Osmanlı bölgeden çekilince Kafkasya'da ve özellikle de Azerbaycan'da savunmasız kalan Türkler büyük katliamlara maruz kalmıştır. Bu çalışmada da Bolşevik Komiseri Stephan Şaumyan'ın 31 Mart 1918 tarihli Bakü Katliamları ele alınmıştır. Şaumyan'ın köken olarak Ermeni olması doğal olarak bölgedeki Ermenileri de harekete geçirmiştir. Ermeniler, Bolşeviklerden almış olduğu destekle Türklere karşı acımasızca katliamlarda bulunmuşlardır.

Azerbaycan, Osmanlının I. Dünya Savaşı'nda yenilesinden dolayı desteksiz kalmış ve Bolşevik Rusya'ya boyun eğmek zorunda kalmıştır. Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılması sonrasında Doğu Avrupa'da, Kafkasya'da ve Orta Asya'da pek çok devlet bağımsız olmuştur. Azerbaycan da bu süreçte tam bağımsızlığını elde etmiştir.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
EKLER DİZİNİ.....	x
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM	6
1. TÜRKLERİN AZERBAYCAN'A YERLEŞMESİ	6
1.1. Çarlık Rusya'nın Kafkas Politikası.....	8
1.2. I. Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi	13
1.2.1. Osmanlı'nın Savaşa Girmesi.....	13
1.2.2. Kafkas Cephesindeki Ermeni Casusluğu	15
1.2.3. Kafkas Cephesi ve Sarıkamış Harekatı	17
1.3. Ermeniler ve I. Dünya Savaşı	21
1.3.1. Ermeni İsyancıları	21
1.3.2. Taşnak Sutyun Kongresi	25
1.3.3. Tehcir Meselesi	26
1.4. Bolşevik İhtilali.....	30
1.5. Birest Litovsk Antlaşması.....	33
1.6. İngiltere-Rusya ve Almanya'nın Azerbaycan Petrolleri İçin Mücadelesi	34
II. BÖLÜM	38
2. STEPHAN ŞAUMYAN KİMDİR?	38
2.1. Bakü Katliamlarının Temel Sebepleri	38
2.2. 31 Mart 1918 Bakü Katliamları	40
2.3. Bakü Katliamları ve Tanıklar	46
2.4. Bakü Katliamlarının Azerbaycan Edebiyatı'ndaki Yeri	48

2.5. Şaumyan ve Ermeni Milliyetçiliği	51
2.6. 26 Bakü Halk Komiserleri	56
2.7. Şaumyan'ın İtirafları	60
2.8. Bakü Dışındaki Diğer Katliamlar	62
III. BÖLÜM	66
3. AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIĞI	66
3.1. Nuri Paşa'nın Bakü'yü Kurtarması	69
3.2. Bolşevik Rusya'nın Kafkas Politikası	74
3.3. İngilizlerin Kafkas Seddi Projesi	79
4. TARTIŞMA VE SONUÇ	81
5. KAYNAKLAR	84
6. EKLER	94
ÖZGEÇMİŞ	105

EKLER DİZİNİ

Ek 1. Azerbaycan'ın 1918 yılında kurucu Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade	94
Ek 2. Stephan Şaumyan	95
Ek 3. Vilademir Lenin	96
Ek 4. Bakü fatihi Nuri Paşa	97
Ek 5. Bolşevik ihtilali sonrasında bir görüntü	98
Ek 6. Mart 1918 yılına ait Bakü'den bir görüntü	99
Ek 7. Mart 1918 yılına ait Bakü'den bir görüntü	100
Ek 8. Mart 1918 yılında Bakü'ye ait bir görüntü	101
Ek 9. Mart 1918 yılında Bakü'ye ait bir görüntü	102
Ek 10. Mart 1918 yılında Bakü'ye ait bir görüntü	103
Ek 11. 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'nün Türkler tarafından kurtarılması.....	104

KISALTMALAR DİZİNİ

age:	Adı geçen eser
agm:	adı geçen makale
AKMBY:	Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri
ASAM:	Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
bkz:	bakınız
C.:	Cilt
Çev.:	Çeviren
Ed.:	Editör
İA:	İslam Ansiklopedisi
MEB:	Milli Eğitim Basımevi
s.:	sayfa
S.:	Sayı
TAED:	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TTK:	Türk Tarih Kurumu
vd.:	ve diğerleri
yy.:	Yüzyıl

GİRİŞ

Kafkasya coğrafyası, dağlık bir bölge olmasına rağmen yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengindir. Rusya ve İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupa devletleri Kafkasya’da her zaman söz sahibi olmak istemişlerdir. Rusya’nın ve diğer büyük devletlerin Kafkasya politikası nedir? Stephan Şaumyan hangi amaçlarla bölgede bulunmuş ve neden katliam yapmıştır? Bu katliamlar karşısında Azerbaycan Türklerinin tepkisi ne olmuştur? Bu katliamlarda Ermenilerin rolü nedir? Bu çalışmada bu gibi soruların yanıtlarını bulabilmek mümkündür.

Bu çalışma geçmişten günümüze Kafkasya ve Azerbaycan Türklerine yönelik baskıları ele alsa da temelinde 31 Mart 1918’de Bolşevik Komiser Stephan Şaumyan’ın Bakü katliamları üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı Ermeni asıllı ve Bolşevik destekli Stephan Şaumyan’ın katliamlarını her yönü ile ortaya çıkarmaktır.

Bu çalışma giriş ve sonuç dışında üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türklerin Kafkasya’ya yerleşmesi, Rusya’nın Kafkas ve Azerbaycan politikası ve I. Dünya savaşı üzerinde durulmuştur. Ayrıca I. Dünya savaşında Ermenilerin Ruslarla iş birliği anlatılmıştır. İkinci bölümde Stephan Şaumyan’ın hayatı ve Kafkasya’da yaptığı katliamlar anlatılmıştır. Üçüncü bölümde ise 31 Mart katliamı sonrasında Azerbaycan’ın bağımsızlığı ve Bolşeviklerin Kafkasya politikası üzerinde durulmuştur.

Kafkas adına ilk olarak MÖ 6. yy’da Yunan kaynaklarında rastlamaktayız. Yunan yazarı Aiskhylos “Zincire Vurulmuş Zevk ve eğlence” adlı romanında bahsetmektedir. Bu eserde Caucasus dağı olarak zikredilmektedir¹. Yunan bilim insanı Eshil eserinde bu coğrafyadan “Kavkosos” şeklinde bahsetmektedir. Kelimenin anlamına baktığımızda Karadeniz’in güney bölgesinde yaşayan bir halkın adını taşıdığını görebilmekteyiz. Bu halk “het” dilindeki “gas” sözcüğünden türemektedir. Kafkas kelimesinin ilk hecesi Slav kökenli olmakla beraber metal döven anlamındadır. Buhece zamanla “Qas” kelimesi ile birleşmiştir. Bunun yanında kaf kelimesinin efsanevi bir dağ olduğu görüşü de vardır. Dede Korkut kitabında da Kazlık dağları denen bir yer vardır. Bu Kazlık dağları Kafkas dağlarıdır. Azerbaycan Türkçesinde Kaz kelimesine el veya -lık eki getirilerek dağ kelimesi ile birleştirilmiştir. Dede Korkut’a göre Kafkas adının anlamı Od dağı ya da Oğuz dağı olarak

---

¹Engin Ayan, Aralık 2010: “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, C. I, S.2, s. 21

nitelendirilmektedir. Tabii ki bu verdiğim bilgiler sadece ihtimaller çerçevesinde değerlendirilir². Rus kaynaklarına baktığımızda ise bölgeye 18. yy'da Kafkasya denilmeye başlanmıştır.³

Kafkasya en genel tanımıyla Karadeniz ile Hazar denizi arasında kalan dağlık coğrafyadır. Bu dağlar genel itibari ile kuzey-güney yönünde ilerlemektedir. Kafkas dağlarının uzunluğu yaklaşık 1200 km kadardır. Yüksekliği ise yer yer 5000 metreyi bulabilmektedir. Asya, Afrika ve Avrupa'nın birbirleri bağlı olan iç denizlerinin oluşturduğu su yolunun en doğusundaki coğrafi bölgedir⁴. Kafkasya coğrafyasını üç kısma ayırıp incelemek daha doğru olur. Birincisi bozkır bölgesi diyebileceğimiz Don-Volga nehirleri arasında kalan yerdir. İkincisi bizzat Kafkas dağlarıdır. Üçüncüsü ise Transkafkasya'dır. Yani Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerini içine alan bölgedir. Bu bölgeye aynı zamanda "Küçük Kafkasya" da denilmektedir⁵.

Kafkasya'da yaşayan milletlere baktığımızda etnik çeşitlilik bakımından belki de dünyanın en zengin kültürüne sahiptir. Kuzeyde Dağıstan, Çeçenya, Kalmukya, İnguşetya, Abhazya, Osetya ve Güneyde Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'nin kuzeydoğusu Kafkasya sınırları içinde kalan bölgelerdir. Bu karışıklığı Balkan coğrafyasına benzetilebilir. Kafkasya'da ağırlıklı olarak Türk ve Müslüman unsurlar bulunmaktadır. Tarihin çeşitli süreçlerinde Türklere uygulanan baskı ve katliamlar neticesinde Kafkasya'dan Türkiye'ye göçler de oluşur. Aslında Türkiye'nin kuzeydoğu tarafları da Kafkasya'nın özellikle Güney Kafkasya'nın bir parçasıdır. Orda gelişen her türlü olay Türkiye'yi de etkilemektedir⁶. Kafkasya, Asya ve Avrupa arasındaki bir geçiş yeridir. Coğrafi şartlarından dolayı hiç kimse asimile olmamıştır. Dağlık bir bölge olduğu için her millet dilini muhafaza etmeği başarmıştır. Bölgede her ne kadar farklı milletler olsa da özellikle Türkler, Ermeniler ve Gürcüler aktif rol oynamaktadırlar⁷. Rusya, bu coğrafyayı Kafkasya olarak nitelendirirken bunu bir etnik kimliğe bağlı değil de sosyo-kültürel bir sebebe dayandırmıştır. Kafkasya dediğimizde hemen aklımıza Transkafkasya gelmektedir.

² Muharrem Yıldız, 2006: Dünden Bugüne Kafkasya, Hazine Yayınları, İstanbul, s. 23-24

³ Fahrettin Kırzioğlu, 1993: Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), TTK, Ankara, s. 1-3

⁴ Ahmet Hazer Hizal, 1961: Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası, Orkun Yayınları, Ankara, s. 13.

⁵ Ergin Ayan, Aralık 2010: "Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi", ODÜ Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, C. I, S.2, s. 22; Habip Yıldırım, 2007: "Kafkasya'da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi", SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, s. 19

⁶ Muhammet Kemaloğlu, Eylül-Ekim 2012: "Kafkasya- Tarihi Geçmiş- Etnik-Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri", Akademik Bakış Dergisi, S.32, , Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s. 3-5

⁷ B. Zakir Avşar, 1997: "Kafkasya-Rusya Federasyonu ve Türkiye", Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II, S. 16, s. 1878.

Ruslar bu bölgeye Zakavkazye yani Kafkas ötesi demektedir. Osmanlı ise bu bölgeye Maverai-i Kafkas demektedir⁸.

Kafkasya coğrafyasının özellikle de Azerbaycan'ın doğal kaynaklara sahip olması bölgenin önemini daha da artırmıştır. Kafkas coğrafyası üstünde kültürel çeşitlilik olduğu gibi yer altında da madenler açısından çeşitlilik arz etmektedir. Azerbaycan'da petrol ve doğalgaz yatakları zengin olmakla beraber zamanla pek çok devletinde bu bölgeye sahip olma düşüncesini beraberinde getirmiştir. Günümüzde Azerbaycan'da yaklaşık yetmiş civarında doğal gaz ve petrol yatakları bulunmaktadır. Bu kaynakların da yarısına yakını Hazar denizi altında bulunmaktadır. Azerbaycan'daki petrol üretimi genel olarak Apşeron, Kuraboyu, Guba-Siyazen ve Gence civarında olmaktadır⁹.

Kafkasya'nın tarihçesine baktığımızda bölge geçmişten günümüze farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Kafkasya'da baskı altında kalan milletler genellikle Anadolu coğrafyasına kaçmıştır. Hattiler, Hurriler, Kaşkalar bunların başında gelmektedir¹⁰. Aynı şey Türkler için de geçerlidir. Orta Asya'daki Türkler çeşitli sebeplerden dolayı Karadeniz'in kuzeyine ve Kafkasya'ya kadar gelmişlerdir. Bu Türklerin başında Sakalar ve Sarmatlar gelmektedir. Bunların dışında pek çok Türk boyu zamanla Kafkasya'ya gelmişler ve hüküm sürmüşlerdir¹¹. Mesela Kafkasya'nın en yüksek dağı olan Elbruz dağının doğu ve batı yakasında Karaçay ve Malkar Türkleri bulunmaktadır. Ancak bu Türklerin hangi dönemde geldikleri tam olarak bilinmemektedir. Kafkasya'ya gelen her medeniyet bölgenin yerel halkları ile kaynaşmış ve yeni bir medeniyet ortaya çıkarmışlardır. Geçmiş dönemlerden itibaren özellikle savaş yoluyla Kafkasya'ya giren Anadolu ve Mezopotamya medeniyetleri Yunan, Roma, Ceneviz gibi kolonileri, Kimmer-Saka gibi proto-Türk kavimleri ile Hun, Hazar, Kıpçak gibi Türk boyları Kafkasya'nın kültürel yapısını oluşturmaktadır¹².

Kafkasya coğrafyası İslam'dan önce Bizans ve Sasani gibi devletlerin etkisinde kalmıştır. Bir de bu devletlerin arasında kalan Türkler vardır. Özellikle 7. yy'da etkili olan

---

⁸ Mehmet Arslan, 2013: "Kuzey Kafkasya Coğrafyasında Yaşayan Etno-Politik Sorunların Çözümünde Kumuk Türkçesinin Önemi", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XIII/2, s. 170-171

⁹ Asaf Koçman vd, 1994: Azerbaycan Coğrafyası, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, s. 150

¹⁰ Taşkın Deniz, 2015: Siyasi Coğrafya Penceresinden Güney Kafkasya'nın Zorunlu Dönüşümü, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, s. 4

¹¹ Osman Karatay, 2002: "Türk-Slav İlişkilerinin Başlangıç Dönemleri Üzerine", Türkler, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 537

¹² Ufuk Tavkul, 2002: "Tarihi ve Etnik Açından Karaçay-Malkar Türklerinin Kökeni", Türkler, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 562

Hazarlar coğrafyada etkili bir güç olmuşlardır. Kafkasya’da süreklilik gösteren bir siyasi güç olmadığı için çatışma sahasının merkezi olmuştur. Kafkas coğrafyasına Hz. Ömer döneminde İslam gelmeye başlamıştır. Ancak ne var ki bu coğrafyada etkili olan inanış Hristiyanlıktı. Müslümanlar Hristiyanlığa karşı genel itibari ile Bizans ile karşı karşıya gelmişlerdir. Hz.Osman döneminde ise Müslümanların Türklerle savaşını görebilmekteyiz. Hazar Türkleri 652 yılında Müslümanlarla Belencer savaşını yapmış ve kazanmıştır. Kafkasya’ya ilerleyen süreçte İslam yayılsa da çok büyük sıkıntılar da yaşanmıştır. Bu sıkıntılar özellikle Türklerin direnişinden kaynaklanmaktadır. IX. yy’ın ikinci yarısına geldiğimizde İslam, bu coğrafyada galip gelmeyi başarmıştır. Bölgede bağımsızlıklarını kaybeden Hristiyan prenslikler, Bizans’ın desteği ile isyan başlatmışlardır¹³.

XI. yy.’da ise Kafkasya’ya Türklerin gelmeye başlaması ile kültürel zenginlik artmıştır. Kafkasya’nın kuzey taraflarında Kıpçaklar etkili olurken güneyin de ise Oğuzların fetihlere başladığını görebilmekteyiz. Oğuzlar tarafından kurulan Selçuklu ve İldeniz atabeyliği dönemlerinde özellikle Güney Kafkasya ekonomik ve kültürel açıdan gelişmiştir. Selçukludan sonra bölge de Harzemşahlar, İlhanlılar, Altın Orda, Timur, Akkoyun, Karakoyun Safevi ve Osmanlı gibi pek çok Türk devletinin egemenliğinde kalmıştır. XVI. yy.’da Safevi şahı Şah İsmail, Güney Azerbaycan’ı ele geçirmiştir. Bu yy’dan itibaren özellikle Güney Kafkasya Osmanlı ile Safevi devletinin çekişme sahası olmuştur. Güney Kafkasya’nın bazı bölgeleri Osmanlı’da kalırken bazı bölgeleri de Safeviler’de kalmıştır. Osmanlı zamanla Güney Kafkasya’nın ötesine gitmeğe karar vermiş ve bu durumda da Rusya ile çatışmak zorunda kalmıştır. Rusya XVIII. yy’da Kafkasya’da aktif hale gelmeye başlamıştır. İlk başlarda Osmanlı bu çatışmalardan başarılı çıkarken zamanla geri çekilmek zorunda kalacaktır. Bunun nedeni de Osmanlı’nın çok geniş sınırlara sahip olması ve farklı yerlerde sınır savunması yapmak zorunda kalmasıdır. Çar I. Deli Petro Kafkasya’ya daha çok önem vermiş ve sıcak denizler için gidilebilecek en güzel yerin burası olduğunu belirtmiştir. XVIII. yy.’ın ilk başlarına gelindiğinde Kafkasya’nın merkez ve kuzey kısımları Osmanlı’da kalırken güney bölgesi de Rusya’nın himayesine bırakılmıştır. Safevi hanı Nadir Şah 1736 yılında Rusya ve Osmanlı’nın elindeki toprakların bir kısmını almasına rağmen Nadir Şah’ın ölümü üzerine istikrar sağlanamamıştır. Bu dönemde Kafkasya’da pek çok hanlık ortaya çıkmıştır. 1770’ten 1796 yılına kadar Osetya, Çerkezistan, Kabartay, Tarku, Şam Hanlığı, Kumuk, Çeçen gibi hanlıklar ortaya çıkmış ve bunlarda 1801 yılında Rusya’nın denetimine girmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarında İran yönetiminde Kaçar Türk

¹³ Ahmet Taşağıl, 1997: “Hazarlar”, DİA, C. XVII, İstanbul, s. 114

hanedanlığı bulunmaktadır. Osmanlı ve Kaçarlar XIX. yy.'ın ilk yarısında Rusya ile yapmış olduğu savaşlar sonucunda bölgede Rusya'nın varlığını kabullenmek zorunda kalmışlardır. Rusya ele geçirdiği yerlerde asimile politikası uygulamaya çalışmış ve karşı gelenlere de baskı ve şiddet kullanmaktan çekinmemiştir. Ruslara karşı Kafkasya'da en büyük direnişi Şeyh Şamil¹⁴ gerçekleştirmiştir. Ruslar, Şeyh Şamil zamanında Kafkasya'da büyük sıkıntılar yaşamıştır. Rusya I. Dünya savaşı esnasında Bolşevik ihtilali sonucu yeni bir yapılanmaya gitmiştir. İhtilalden sonra egemenliğindeki bütün devletlere bağımsızlık hakkı tanımıştır. Azerbaycan, Dağıstan, Gürcistan, Ermenistan gibi devletler kurulsa da Bolşevikler kısa sürede yayılma politikası izleyerek bu devletleri tekrar bünyesine katmıştır. Bu sayede SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) kuruldu. 1924'te ise Kafkasya'da özerk cumhuriyetler ortaya çıkmıştır. Adige (Çerkez), Kabartay (Kabarda)-Balkar, Karaçay-Çerkez, İnguş, Kuzey Osetya ve Çeçen özerk cumhuriyetleri kurulmuştur. 1943-1944 yılları Kafkasya'daki Müslüman halk için bir dönüm noktası olmuştur. Stalin, Karaçay, Çeçen, İnguş ve Balkar ve Ahıska Türklerini kitleler halinde Sibirya ve Orta Asya'ya sürgün etmiştir. Bu sürgün olayı özellikle Ermenilerin işine yaramıştır. 1956'dan sonra sürgündeki Kafkas halklarının geri dönmesi için kanunlar çıkarılmışsa da pek de sonuç vermemiştir. 1991 yılında ise Rusya devlet başkanı Gorbaçov dönemine glastnost ve prosterika gibi fikir akımları neticesinde Sovyetler Birliği parçalanmış ve bağımsız milli devletler kurulmuştur. Tabii ki bu devlet kurma aşaması müslüman ve Türk halkları açısından pek de kolay olmamıştır. Çeçenler olsun Azerbaycan Türkleri olsun sürekli Ruslarla savaşmak zorunda kalmışlardır¹⁵.

---

¹⁴ Şeyh Şamil, Avar Türklerine mensup olmakla beraber Kafkasya'daki bütün Müslümanlara liderlik-imamlık yapan biridir. Halidi şeyhlerinden Cemalettin Gazi Kumiki'nin mürididir. Şeyh Şamil ile başa çıkamayacağını anlayan Rusya, Kafkas köylerini yakıp yıkmaya başlamıştır. Şeyh Şamil dünyada en iyi gerilla savaşı yapan liderdir. Rusların katliamını durdurmak için mecburen teslim olmuştur.. Yaşı daha da ilerleyince Osmanlı padişahından yardım istemiş ve Padişah Rus Çarı ile görüşme yaptıktan sonra serbest bırakılmıştır. Serbest kaldıktan sonra Mekke'ye giderek Hac görevini yerine getirmiştir.

¹⁵ Aliyev Salih Muhammedoğlu, 2001: "Kafkasya", TDV İslam Ansiklopedisi, C.24, İstanbul, s. 158-159

I. BÖLÜM

1. TÜRKLERİN AZERBAYCAN'A YERLEŞMESİ

Türklerin Kafkasya'ya tam olarak yerleşmesi XI. yy'a dayanmaktadır. Ancak Kafkasya'daki Türk varlığını çok eski dönemlere götürmek mümkündür. MÖ VII. yy'da İskit Türklerini Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkasya coğrafyasında görebilmekteyiz. Bu dönemden itibaren sadece İskit Türkleri değil farklı Türk boyları da zamanla Kafkas bölgesine gelmiştir. Ancak bunlar içinde tam anlamı ile kök salan ve bölgeden hiçbir zaman katliamlara maruz kalmasına rağmen bile çıkmayan Oğuzlar olmuştur. Türklerin Kafkasya'ya gelmesi Derbent yolu ile olmuştur. Zaten bu yola da "Türk Kapısı" denmektedir¹⁶.

Türkler, farklı yüzyıllarda Hunlar ve Sibirler döneminde de Kafkasya'ya gelmişlerdir¹⁷. Günümüzde halen eski Türklere ait yer adlarını görmek mümkündür. VI. yy'da Orta Asya'da Göktürklerle karşı tutunamayan Avarlar da batıya kaçınca Azerbaycan coğrafyasına sığınmış ve buranın Türkleşmesine de önemli katkılar sağlamıştır¹⁸. Bölgeye zamanla Göktürkler, Hazarlar, Bulgarlar da gelmiştir. Özellikle Hazarlar, belirli dönemlerde Kafkasya'ya tamamen sahip olmaya çalışmıştır. İran'a karşı Bizans ile ittifak yapan Hazarlar İran'ın Kafkasya'ya girmesine engel olmuştur. Hatta Aşağı İdil, Dağıstan, Kuban boyları, Azak denizi etrafı, Karadeniz'in kuzeyinden Dinyeper bölgesine kadar hakim olmuşlardır¹⁹. Hazarlar, ilk başlarda Göktürklerle bağlı bu coğrafyada etkili olmuşlardır. Göktürkler yıkılınca Kafkasya'da daha bağımsız hareket etme olanağı elde etmişlerdir. Günümüzdeki Azerbaycan devletinin adı bu Türk devleti olan Hazarlardan gelmektedir²⁰.

Selçuklu liderliğinde Oğuzların Kafkasya'ya gelmesi XI. yy'a dayanır. Oğuzlar, iki kardeş lider olan Çağrı ve Tuğrul Beyler öncülüğünde yeni yurt bulmak için Anadolu ve Kafkasya'ya gelmişlerdir. Çağrı Bey, Gazneli, Karahanlı gibi devletler karşısında tutunamayacağı için batıya hareket etmiştir. Daha önce de Anadolu'ya gelen Türkler olsa da tam manası ile Oğuz Türkleri bölgeyi yurt tutacaklardır.

¹⁶ Sadettin Yağmur Gömeç, 2015: Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ yayınları, 5. Baskı, Ankara, s. 31

¹⁷ İbrahim Kafesoğlu, 1983: Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, s. 70

¹⁸ Sadettin Yağmur Gömeç, 1992: Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi, Doktora Tezi, Ankara, s. 167, 169

¹⁹ Mehmet Altay Köymen, 1982: Selçuklu Devri Türk Tarihi, TTK, 2. Baskı, Ankara, s. 32

²⁰ Ahmet Toksoy, 2014: "Rusya ve İran'ın XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları", 100. Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, Yayına Hazırlayan: Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi, Erzurum, s.41

Anadolu ve Kafkasya, Bizans İmparatorluğu'na bağlı olmasına rağmen Türklere doğrudan müdahale edememiştir. Türkler de önlerine çıkan Gürcüleri yenilgiye uğratarak siyasi bir güç haline gelmeye başlamışlardır²¹.

Büyük Selçuklu kurulduktan sonra İbrahim Yinal ve Kutalmış önderliğindeki Oğuzlar Azerbaycan'a yönelmiş ve Gence ele geçirilmiştir. İbrahim Yinal, Azerbaycan valisi olmuştur. Selçuklu şehzadeleri Erzurum yakınlarındaki Erzen'e kadar gelerek Bizans'a bağlı Gürcü ve Abaza askerleri ile Hasankale bölgesinde savaşmışlardır. 1048 yılındaki Bizans'a karşı yapılan Pasinler savaşı Selçuklunun bölgedeki otoritesini perçinlemiştir²². 1054'te Gürcülerin kralı olan Bagrat öncülündeki Bizans Gence'yi alsa da Tuğrul Bey Azerbaycan'a geçerek Gence'yi Bagrat'tan geri alabilmiştir. Selçuklu özellikle Alparslan döneminde Azerbaycan'da daha aktif hale gelmiştir. Alparslan'ın 1064 yılında Ani kalesini fethetmesi Selçuklunun İslam dünyasındaki itibarını artırmıştır. Sultan Alparslan'a da bu başarısından dolayı fethin babası anlamına gelen "Ebu'l-Feth" unvanı verilmiştir. Oğuz Türkmenleri karşılarında büyük bir güç olmadığını gördükleri için Doğu Anadolu ve Azerbaycan'a daha fazla akınlar düzenlemişlerdir. Bunların çoğunda da başarılı olmuşlardır²³.

Azerbaycan'da Selçuklu Oğuzlarına en büyük desteği verenlerin başında Kıpçak Türkleri gelir ve önemli görevlerde bulunmuşlardır²⁴. Azerbaycan coğrafyası Selçuklulardan sonra zamanla Harzemşahlar'ın, İlhanlıların, Timurluların hakimiyeti altında kalmıştır. Özellikle Moğollar döneminde coğrafyada büyük tahribatlar yaşanmıştır. Ancak şunu da özellikle belirtmekte fayda var. Azerbaycan coğrafyasının Türkleşmesi İlhanlılar döneminde en üst seviyeye çıkmıştır. Bu dönemde Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Akkoyunlu, Karakoyunlu ve bir süre sonra da Safevi gibi Türk devletlerini görebilmekteyiz. İşte bu devletler sayesinde bölge tam anlamı ile Türkleşmiştir²⁵.

Safeviler, mezhep olarak kendilerini Osmanlıdan ayırmış ve Anadolu'da çeşitli isyanlara da destek vermişlerdir. Osmanlı'nın da kurucu unsuru Türk olmasına rağmen zamanla devşirmeler çok daha aktif olmuştur. Birbirlerine kin gütmeleri savaşı da kaçınılmaz hale getirmiştir. 1514 yılındaki Çaldıran savaşı iki devlet arasındaki en büyük

²¹ İbrahim Kafesoğlu, 1992: "Selçuklular", Türk Dünyası El Kitabı, C.1, 2. Baskı, Ankara, s. 250-251

²² Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 240; Sadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 33

²³ Nurcan Toksoy, 2007: Revan'da Son Günler, Orion Yayınları, Ankara, s. 17

²⁴ Sadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 34

²⁵ Faruk Sümer, 1972: Oğuzlar (Türkmenler), 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, s. 139

savaştır. Bu savaşı Osmanlı kazanmış ve Safevilerin etkisini az da olsa kırmıştır. Bu savaş sonrasında mücadele devam etse de Çaldıran gibi bir savaş bir daha olmamıştır. Safeviler, sürekli Şiiliğini ön plana çıkarmış ve propagandasını buna göre yapmıştır. Aslında bu çok yanlış bir politikadır. Türklerin arasında mezhep farklılıklarından doğan çatışma çıkmaması gerekir. Bu zihniyet Türk milliyetçiliğini geriye götürdüğü gibi günümüzdeki anlaşmazlıkların da sebebidir. Azerbaycan, Safeviler devrinde mücadele sahası olsa da Türkçe de bir hayli gelişmiştir. Anadolu ile Azerbaycan arasındaki kültürel birlik her zaman devam etmiştir. Azerbaycan'da Safeviler'den sonra Avşar ve Kaçar hanlıklarını da görebilmekteyiz. Ancak bunlar büyük bir siyasi oluşum gerçekleştirememişlerdir. Bunlar içinde Kaçarlar, varlıklarını devam ettirebilmek için Ruslarla uzun yıllar savaşmış ve neticede yenilgiyi kabullenmiştir. Zaten XVIII. yy'dan itibaren Rusya'nın Azerbaycan ve Kafkasya'da çok daha aktif hale geldiğini görüyoruz. Türk varlığı silinirse de otorite elden gitmiştir²⁶.

1.1. Çarlık Rusya'nın Kafkas Politikası

Rusya'nın tarihinde en bilindik politikası hiç şüphesiz sıcak denizlere inme politikasıdır. Bu politikasını gerçekleştirmek için Kafkasya'ya hakim olması şarttır. Bu fikir ilk defa I. Petro zamanında gündeme gelmiştir²⁷. XIX. Yy başlarında Kafkas coğrafyasında siyasi durum karışık durumdaydı. Rusya'nın yanında İngiltere ve Fransa gibi devletler de Kafkasya'ya odaklanmıştı. Batı Avrupa devletleri İran'daki Kaçarları Rusya'ya karşı silahlandırmaya çalışıyordu. Rusya Kafkasya üzerinden Orta Asya'ya açılmayı hedeflemiştir²⁸. Rusya bu bölgeye egemen olabilmek için çeşitli bahaneler öne sürmek zorundaydı. Yani dünya kamuoyuna haklı bir gerekçe göstermeliydi. Bu gerekçe de bölgedeki Hristiyanların güvenlikleri idi. Bizans yıkıldıktan sonra Ortodokslar bir nevi başsız kalmıştır. İşte Rusya bu bahane ile bölgede aktif siyaset izleyecektir. Bölgedeki Hristiyanların bir bölümü kendi istekleri ile bir bölümü de işgal yolu ile Rusya'ya bağlanmıştır.

Aşamalı bir şekilde ilerleyen Rusya, 1801 yılında Gürcistan'ı ele geçirmiş ve 1828 Türkmençay antlaşması ile de İran'ı Transkafkasya'dan uzaklaştırmıştır. Rusya'yı en çok

---

²⁶ Sadettin Yağmur Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 40-45

²⁷ Nurettin Türsan vd, 1992: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı ve Karabağ Olayları, Harp Akademisi Yayınları, İstanbul, s. 16

²⁸ İrade Memmedova, 2014: "Rusya ve İran'ın XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları", 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, Yayına Hazırlayan: Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi, Erzurum, s. 19

uğraştıracak olan devlet illa ki Osmanlı olmuştur. Çünkü Osmanlı uzun bir süre bölgede varlığını hissettirmiş ve aynı zamanda kültürel bağları da bulunmaktadır²⁹.

1853-56 Osmanlı-Rus savaşında Ermeniler aktif rol oynamışlar ve savaş esnasında Osmanlı sınırları içinde bulunan Ermeniler Rus safına geçerek bize ihanetlerini de göstermişlerdir.³⁰

93 Harbi dediğimiz Osmanlı-Rus savaşı tarihimizin dönüm noktalarından biridir. Bu savaş sonunda imzalanan 1878 Berlin antlaşması ile Batum Rusya'ya verilmiş ve Osmanlı'nın Transkafkasya'dan çekildiğini görebilmekteyiz. Batum'un alınması ve sonrasında Kars civarındaki kalelerin de alınması temel politikasını gerçekleştirebileceğinin en büyük kanıtıdır³¹.

XVIII. yy'da Osmanlı gerileme sürecine girmiştir. Avrupalı devletlerin özellikle de Rusya'nın Osmanlı üzerinde yaptırımları artmıştır. Ermeniler de bu süreci değerlendirmek istemişlerdir. Ermeni liderler Rusya'dan destek görmek isteyince Ruslar da bu fırsatı değerlendirmek istemişlerdir. Yani Ruslar, Kafkasya'da Ermenileri bir müttefik olarak görmüşlerdir. Rusya, Kafkasya'daki Türk Müslümanların imhası için Ermenileri kullanmaya karar vermişlerdir³².

Ruslar ileriye dönük bir siyaset izlemişler ve Kafkasya coğrafyasında tutunabilmek için Ermeni ve Gürcülerle çeşitli antlaşmalar yapmış ve onların çocuklarını da okutmuşlardır³³.

Tarihi sürece baktığımızda Osmanlı sınırlarındaki Ermenilerin ilk defa uluslar arası bir sorun olması 93 Harbi sonundaki Berlin antlaşmasınının 61. maddesine dayanır. Bu maddede: *“Bâbiâli, Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahalli ihtiyaçların icab ettirdiği ıslâhatı vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlerle karşı emniyet ve asayişlerini sağlamayı taahhüt eder. Ve bu konuda alınacak tedbirleri ara sıra devletlere bildireceğinden ve bu devletler sözü edilen tedbirlerin yerine getirilmesine nezaret*

²⁹ Ali Faik Demir, 2003: Türk Dış Politika Perspektifinden Güney Kafkasya, Bağlam Yayınları, İstanbul s.66

³⁰ Nurcan Yavuz,1995: “Rusya'nın Ermenisiz Ermeni Politikası ve Bu Alandaki Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, III, Erzurum, s. 150.

³¹ Fahir Armaoğlu, 1999: 19. YY Siyasi Tarihi, TTK, Ankara, s. 524

³² Ahmet Toksoy, 2014: “Rusya ve İran'ın XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları”, 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, Yayına Hazırlayan: Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi, Erzurum, s.42

³³ Mehmet Saray,1985: “Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu 8–12 Ekim 1984, Ankara, s. 127

edeceklerdir.”. Yani Ermenilerin tamamen kendilerini Avrupalı devletlerin garantisinde gördüklerini anlayabiliriz. Bu anlayıştan dolayı da buldukları bölgelerde iyice şımararak Müslüman Türk halkına eziyetlerde bulunmuşlardır. Millet-i Sadıka diye adlandırılan Ermenilere artık hiçbir şekilde güvenilemezdi³⁴.

Rusya, Kafkasya politikasını üç aşamada şekillendirmiştir. Birinci aşama Çar I. Aleksandr döneminde gerçekleşmiştir. Kuban ve Terek nehirleri boyunca güvenlik şeridi oluşturulmuştur. Merkez ve doğu istikametinde genişlemeye gidilecektir. Bu bağlamda Gürcistan, Tiflis, Bakü, Nahcivan, Erivan gibi yerler ele geçirilmiştir³⁵. İkinci aşama ise Rus-İran mücadelesine sahne olmuştur. Çarın ölümü sonrasında İran bölgede aktif rol üstlenmeye çalışmıştır. Ancak işler hiç de istediği gibi olmamıştır. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmaları ile İran bölgeden tamamen çekilmiş ve Rusya büyük topraklar elde etmiştir³⁶.

12 Ekim 1813 tarihli Gülistan antlaşmasına göre:

-İran Şah'ı Rusya'nın Kafkaslarda ele geçirdiği yerlerin bir kısmını Rusya'nın toprakları olarak kabul edecekti.

-Rusya'nın ele geçirdiği topraklar genel itibari ile Dağıstan bölgesinden Arpaçay ve Aras nehirlerine kadar uzanan Kuzey Azerbaycan denilen bölge ve Gürcistan'ın da bir kısmını içine almaktaydı.

-Yukarıda belirtilen bölgelerdeki Rus hakimiyetini mevcut İran Şah'ından ayrı ondan sonra gelecek olan Şah'lar da kabul edecekti.

-Hem İranlı tüccarlar hem de Rus tüccarlar karşılıklı olarak birbirlerinin limanlarını serbestçe dolaşabileceklerdi.

-Daha önceki savaşlarda alınan esirler karşılıklı olarak bırakılacaktı.

-Hem Rusya hem de İran birbirlerine dostluklarını pekiştirmek için başkentlerine elçilik göndereceklerdi.

---

³⁴ Muammer Demirel, 2006: “Sarıkaş'ın Ermeni Olayları”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.31, Erzurum, s. 106-107

³⁵ Ali Faik Demir, Türk Dış Politika Perspektifinden Güney Kafkasya, s.66

³⁶ Ali Faik Demir, Türk Dış Politika Perspektifinden Güney Kafkasya, s.66

-Her iki ülkedeki tüccarlar için güvenlik tedbirleri alınacaktı.

İran yönetimi daha önceki kayıplarından dolayı zamanla bu antlaşmaya uymamıştır. Bu da yeni bir savaşın çıkmasına sebep olmuştur. Bu savaşı da İran kaybedince 28 Şubat 1828'de Türkmençay antlaşması gündeme gelmiştir:

-Rusya, Gülistan antlaşmasındaki yerlerden ayrı olarak Revan ve Nahçıvan hanlıklarına da sahip olacaktı.

-Her iki tarafın tüccarları vergi vermeden serbestçe ticaret yapabileceklerdi.

-Hazar denizindeki bütün kontroller Rusya'nın elinde bulunacaktır.

-Savaş esirleri yine karşılıklı olarak serbest kalacaklardır.

-Her iki taraf da var olan sınırları kabul edeceklerdi³⁷.

Şunu da özellikle belirtmek isterim ki bu antlaşmalar ile Azerbaycan siyasi olarak ikiye bölünmüştür. Kuzey Azerbaycan Rus işgalinde Güney Azerbaycan ise İran işgalinde kalmıştır³⁸. Bu ayrılık günümüzde de devam etmektedir. Bugün bağımsız dediğimiz Azerbaycan sadece Kuzey Azerbaycan'dır. Güney Azerbaycan ise halen İran işgalindedir. Son aşama ise Rusya'nın Kuzey Kafkasya halkına ilgi sürecidir. Ancak bu konuda olduğundan fazla uyumsuzluk yaşamıştır. Bunun en temel sebebi din faktörüdür. Din farklılığı sadece kendisinden kaynaklanmıyordu. Bölgedeki halkta da din ve mezhep birliği yoktu³⁹.

Türkmençay antlaşması Rusya'ya sadece siyasi olarak değil ekonomik olarak da yararlıdır. Yer altı kaynakları Rusya'nın eline geçmiş ve sanayi olarak da bölgede lider duruma gelmiştir.

İran coğrafyasındaki Ermeniler hemen devreye sokulmuş ve Türklerin yanına ya da Türklerden boşalan yerlere yerleştirilmiştir. Aslında Türkmençay antlaşması Ermenilerin de önünü açmış ve Ermeni vilayetinin kurulmasını da sağlamıştır⁴⁰. Ruslar 1723 yılından

³⁷ Mehmet Saray, 2014: Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, TTK, Ankara, s. 27-28

³⁸ Gülşen Seyhan Alışık, 2005: "Bütöv Azerbaycan" Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya, Ed. Okan Yeşilot, Kitabevi, s.157

³⁹ Bekir Günay, 2005: "Kafkas Jeopolitiği ve Ermenistan", Uluslararası Çatışma Alanları ve Türkiye'nin Güvenliği, Ed: Gamze Güngörmüş Kona, İstanbul, Okumuş Adam, s.299

⁴⁰ Ahmet Toksoy, "Revan'dan Erivan'a", Uluslar arası Tarih Araştırmaları Dergisi, Kafkasya Özel Sayısı, Yıl 2 s.579

itibaren Hristiyan Gürcü ve Ermeniler ile sürekli iletişimde olmuşlardır. Ruslar bu süreçte Ermenileri tercih etmişlerdir. Özellikle Türkmençay antlaşmasından sonra Rusya, İran ve Osmanlı topraklarındaki Ermenileri başta Erivan (Revan) olmak üzere çeşitli tampon bölgelere yerleştirmişlerdir. Rusya Osmanlı'nın ve İran'ın Kafkaslara karşı ilerlemesini engellemek için tampon bölgede bir Ermeni devleti kurmuştur. Ancak şu da var ki Ruslar tarafından bölgeye zorla göç ettirilen Ermenilerin hepsi durumlarından memnun kalmamışlardır. Bazıları Osmanlı'daki rahatı göremeyince geri dönmek için Osmanlı yönetimine başvurmuşlar ancak bu istekleri kabul görmemiştir. Yani bölgeye giden Ermenilerin hepsi isteyerek ya da istemeyerek Ruslar tarafından kullanılmıştır. Merkez Erivan olarak kurulan Ermenistan'ın nüfus yapısı zamanla büyük bir değişime uğramıştır. Osmanlı Revan tahrir defterlerine baktığımızda buranın tamamen Türk coğrafyası olduğu ve zorla bir Ermenistan yaratıldığını belirtebiliriz⁴¹.

Bölgede Müslüman unsurun fazla oluşu Rusya'nın işini zora sokmuştur. Rus işgaline karşı Müslümanların şiddetli direnişini görebilmekteyiz. Başka bir deyimle Ruslara karşı tek kurtarıcı olarak İslam görülmüş ve Kafkas halkı İslam etrafında birleşmiştir. Özellikle Çeçenlerin Ruslara karşı direniş hareketleri ön plana çıkmıştır. İmam Mansur'un Müridizm hareketi Müslümanları birleştirmeye yöneliktir. İmam Şeyh Şamil'in varlığı Ruslar için büyük bir tehlike olmuştur. 1859'da Şeyh Şamil'in esir olması ile Ruslar bölgede rahatlamıştır diyebiliriz⁴². Bu üç aşama sonrasında Rusların Kafkasya'ya yerleştiklerini ve bunun neticesinde de bölge halkının mecburi göçe sevk edildiğini görebiliriz. Türklerden boşalan nüfusun yerine ise getirilecek tek millet vardır: Ermeniler. Bütün bu politikalar zaten belirli bir program dahilinde uygulanmaktadır. Ruslar, Türklerin Azerbaycan'dan zorunlu şekilde göçe tabi tutulduğu dönemde Osmanlı sınırlarındaki Ermenilerle de anlaşmalar yapmışlardır. Bu Ermeniler de Rusların desteği ile bölgede Türklere karşı bir tehdit haline gelmiştir. Ruslar Gence, Lenkeran gibi yerleri ele geçirdikten sonra Azerbaycan'ın iç kesimlerine doğru yönelmiştir. Şeki ve Şirvan hanlıkları da direnmelerine rağmen Rusya'ya biat etmekten kurtulamamışlardır. Karabağ ise Osmanlıdan yardım isteyen ilk hanlık olmasına rağmen gerekli desteği görememiştir. Ruslar, yeni ittifak arayışına giren Karabağ hanının evine girmiş ve bütün hepsini öldürmüştür. Bu ölümler sonrasında Karabağ da Rus hakimiyetine girmiştir⁴³.

⁴¹ Mehmet Saray, 2014: Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, s. 29-30

⁴² Akdes Nimet Kurat, 1999: Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, TTK,4. Baskı, Ankara, s.332.

⁴³ Mehmetzade Mirza Bala, 1954: "Revan", İA, C. IV, İstanbul, s. 212-215;

Kafkasya’da halka uygulanan baskılar içinde zorla Hristiyanlaştırma da vardı. Bu işi sadece Rusya değil diğer Avrupa devletleri de üstlenmiştir. Bu konuda Rus Çarının desteğini almayı da ihmal etmemişlerdir. Mesela İsviçre misyoner cemiyeti Kafkasya’da çok aktif olmuştur⁴⁴.

1.2. I. Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi

1.2.1. Osmanlı’nın Savaşa Girmesi

Ne olursa olsun sınırlarımız etrafında gelişen bir savaşa kayıtsız kalamayız. Osmanlı’nın ilk ittifak teşebbüsü 1911 yılına dayanır. Bu dönem daha Balkan savaşlarının bile başlamadığı bir dönemdir. Ancak İtilaf ve İttifak grupları büyük oranda oluşumlarını tamamlamış ve birbirlerine karşı fırsat kollamışlardır. Osmanlı da bu oluşumlarda yer almak için 1911 yılında Maliye Nazırı Cavit Bey, İngiltere Bahriye bakanı Winston Churchill ile görüşmeler yapmıştır. Churchill ise Dışişleri Bakanı Grey ile görüşme yaptıktan sonra yeni siyasi bağlar altına girmeyeceklerini belirterek olumsuz cevap vermiştir⁴⁵. Osmanlı daha sonra Bulgaristan ile ittifak girişiminde bulunmuştur. 1913 yılında görüşmeler başlamıştır. Bulgaristan’ın amacı sırtını Osmanlı’ya dayayarak Balkan savaşlarındaki yenilginin intikamını alabilmektir. Özellikle II. Balkan savaşında elindeki toprakların büyük kısmı Yunanistan, Sırbistan gibi devletlerin yüzünden elinden çıkmıştı. Aslında Balkan savaşlarında Osmanlı ile Bulgaristan savaş halindeydi. Ancak ne var ki her ikisi de bu savaştan zarar görmüşlerdi. Bunun da temel sebebini Yunanistan’a bağlıyorlardı. Yani her ikisi de Yunanistan’dan toprak almaya çalışacaktı. Osmanlı Limni, Midilli, Sakız gibi adaların Yunanistan’a gitmesini kabullenemiyordu⁴⁶. Osmanlı- Bulgar görüşmeleri de neticesiz kalmıştır. Osmanlı’nın son ittifak görüşmeleri de İngiltere safındaki Fransa ile olmuştur. Bahriye Nazırı ve Türk- Fransız Dostluk Cemiyeti Başkanı Cemal Paşa yine ittifak görüşmeleri için devreye girmiştir. Cemal Paşa’ya göre Saray-Bosna olayı genel savaşa ulaşacaktı. Merkezi devletlerin çember içine alınması gerekiyordu. İtilaf devletlerinin bu konuda yetersiz olduğunu belirterek bu boşluğu kendilerinin doldurabileceğini söylemiştir. Osmanlı’nın bu görevi üstlenmesi ile İtilaf devletleri özellikle Avrupa’da Merkezi devletleri tamamen saf dışı bırakmış olacaktı⁴⁷. Bu ittifak da Rusya’nın tepkisi ile

⁴⁴ Ömer Turan, 2000: “XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri”, *Belleten*, LXIV/241, Aralık, s. 938-939.

⁴⁵ Fahir Armaoğlu, 2005: 20. Yy Siyasi Tarihi 1914-1918, Alkım Yayınevi, 15. Baskı, İstanbul, s. 107

⁴⁶ Cemal Paşa, 1959: Hatıralar, Selek Yayınları, İstanbul, s.67

⁴⁷ Cemal Paşa, Hatıralar, s. 118-119

karşılaşmış ve yine Osmanlı eli boş dönmüştü. Osmanlı bu girişimlerden istediğini elde edemeyince Almanlara yanaşmıştır. Alman ittifakını savunanların başında Sadrazam Sait Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve Meclis Başkanı Halil Bey gelmekteydi. Osmanlı'ya ilk teklif Avusturalya'dan gelmiştir. Osmanlı da bu teklifi değerlendirmiş ve II. Wilhem ile görüşmeler yapılmış ve Osmanlı ittifak grubuna girmiştir. Belki de Almanların en büyük isteği de buydu. Osmanlı'nın tam anlamı ile tarafsızlığını bozması iki Alman gemisinin Osmanlı'ya sığınması ile gerçekleşmiştir. Goben ve Brislav isimindeki Alman gemileri Rus donanmasını bombaladıktan sonra Osmanlı limanına sığınmıştır. Osmanlı da bu gemiye kendi bayrağını açmış ve tayfasına da fes giydirmiştir. Ayrıca Osmanlı donanması da Alman Amiral Souchon'a verilmiştir. Almanlar Osmanlı'yı savaşa sokmak istiyorlardı fakat Osmanlı'nın ekonomik durumu savaş için yeterli değildi. Buna rağmen Enver Paşa gibi kişiler de bir an önce savaşa girilmesi taraftarıydı. Enver Paşa ve Amiral Souchon anlaşma yapmışlar ve 29-30 Ekim 1914 gecesi Rus limanı olan Sivastopol'u bombalamışlardır. Bunun üzerine Rusya, Fransa ve İngiltere Osmanlı'ya savaş ilan etmişlerdir⁴⁸. Osmanlı artık tarafsız kalmamış Almanya'nın safında yer almıştır.

Rusya'nın politikasının gizli tutulur bir tarafı yoktu. İlk fırsatta boğazları ve Doğu Anadolu'yu ele geçireceğini Osmanlı tahmin edebiliyordu. Bu durum zaten Osmanlı açısından sürekli bir endişe kaynağı oluyordu. İngiltere ve Rusya başta olmak üzere dönemin büyük devletleri Osmanlı'yı yanlarında istemiyorlardı. Bunun en temel sebebi Osmanlı'nın askeri yetersizliği idi. Bir de Osmanlı Balkan savaşlarından yenilgi ile ayrılmış ve büyük bir ekonomik çöküntü içindeydi. Osmanlı'nın askeri olarak yetersi olmasına rağmen İngiltere ve Rusya, Osmanlı'yı Almanya'nın yanında da istemiyorlardı. Çünkü Osmanlı savaşa girerse Rusya Kafkasya'da asker buldurmak zorunda kalacaktı. Bundan dolayı Rusya, Türklere endişe verici durumlardan uzak duruyordu. Ruslar, savaş sonunda kazanan yerde yer alacaklarını biliyorlardı. Savaştan sonra müttefikleri ile anlaşarak Türk meselesinin kendilerinin istediği gibi çözümleneceğini düşünüyorlardı. Bundan dolayı Doğu Anadolu'da Türkleri tahrik etmenin gereği yoktu⁴⁹.

I. Dünya savaşı öncesinde Türkiye'de seferberlik ilan edilmiş ve Kafkas sınırındaki I. Ve II. Fırkalar askerle takviye edilmişti. Bu durumu görüşmek için Rus askeri ateşesi General Leont'yev Enver Paşa ile iletişime geçti. Rusların isteği üzerine yapılan görüşmeler samimi bir havada gerçekleşmiştir. Enver Paşa'nın açıklamalarına baktığımızda şu ifadeleri

⁴⁸ Fahir Armaoğlu, 20. Yy Siyasi Tarihi, s. 109-110

⁴⁹ Akdes Nimet Kurat, 1990: Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 227-229

görebiliriz: “Osmanlı’nın Kafkas cephesine asker toplaması Ruslara taarruz yapacağı anlamına gelmez. Tamamen kendi içimizdeki sorunlardan dolayı asker sevkiyatında bulunmaktayız. Hakim görüşe rağmen Türkiye henüz Almanya ile herhangi bir anlaşma yapmamıştır. Bundan ötürü eğer Rusya Türkiye üzerine dikkatini çekerse Türkiye ile anlaşması imkansız değildir. Rusya ile anlaşma her iki tarafa sükûnet temin edecektir. Boğazlar meselesi ise her iki tarafın birbirine düşman olduğu zaman muğlak durumlarda had bir şekil alabilir.”⁵⁰.

1.2.2. Kafkas Cephesindeki Ermeni Casusluğu

Osmanlı bilindiği gibi çok geniş sınırlara sahip olmuş ve üç kıtada toprağı bulunmaktadır. Sınırlarının geniş olmasının avantajları olduğu gibi dezavantajları da vardır. Batılı devletler Osmanlı sınırlarında pek çok istihbarat bulundurmuş ve bilgi toplamıştır. Bu kişiler genellikle diplomat, yazar, Türkolog gibi kılıklarla ülke içine sızmışlardır. Görüldüğü gibi batılı devletler bizzat resmi kaynaklardan istihbarat toplama fırsatı elde etmişlerdir. Ayrıca Osmanlı’nın da dağılma sürecine denk geldiği için bu kişilerle yeterince mücadele edememişlerdir. Osmanlı’daki elçilik ve konsoloslukları da hesaba katarsak Osmanlı çok büyük yaralar almıştır diyebiliriz⁵¹. Savaşın ilk yılında Osmanlı’nın doğu sınırında oldukça hareketli günler yaşanmıştır. 1908 II. Meşrutiyetten itibaren uygulanan politika doğu bölgelerindeki Kürt-Ermeni dengesini bozmuştur. Ruslar da yine bu durumu iyi kullanmış ve Ermeniler lehinde faaliyet başlatmışlardır. Ermeniler için Osmanlı’ya baskılar yaparlarken Kürtleri de isyana teşvik etmeye çalışmışlardır. Osmanlı’nın Kürtleri sürekli ihmal ettiğini vurgulamıştır⁵². Savaş sürecinde Rusya hemen hemen tüm Avrupa’da ajan bulundurmuştur. Rusya’nın en büyük teşkilatlarından biri olan Okhrana askeri istihbarat servisine yardım etmekteydi. Bu istihbarat teşkilatları ile Rusya, Osmanlı’nın üç gün önceden savaşa gireceğini öğrenmiştir⁵³. Rusya ne olursa olsun Kafkasya’da asker bulundurmuştur. Bu tamamen tedbir amaçlı gibi görünse de bölgede önemli bir güç olduğunun göstergesidir. 1914 Ağustos’unda Rusya’nın planlarını bozacak bir haber gelmiştir. Osmanlı tarafsızlığını bozmuş ve ittifak grubunda mücadele edecektir. Bu haber gerçekten de Rusya’nın hesaplarını alt üst etmiştir. Türkler doğuda savaş hazırlıkları yapmaya başlamıştır. Osmanlı’nın bu hazırlığına karşın Rusya artık savaşın kaçınılmaz

⁵⁰ Akdes Nimet Kurat, 1990: Türkiye ve Rusya, s. 230-231

⁵¹ Ergün Hiçyılmaz, 1994: Osmanlı’dan Günümüze Gizli Teşkilatlar, Altın Kitaplar Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, s. 18

⁵² Fatih Ünal, 2008: “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı kullanma Çabaları”, Karadeniz Araştırmaları, C.5, S. 17, s. 148

⁵³ Kazım Karabekir, 1998: Gizli Harb İstihbaratı, Yay. Haz.: Emrullah Tekin, Kamer Yay., İstanbul, s. 71

olduğunu anlamıştır. Rusya, bu cephenin idaresini Kafkasya Genel Valisi olan Kont Vorontzof Daşkof'un emrine vermeyi uygun görmüştür. Daşkof ise bu cepheyi danışmanı Mişlayevski ile idare edecekti. Bu cephenin Karargahı Tiflis'te bulunmaktaydı. Kurmay Başkanı ise Nikolay Yudeniç olmuştu⁵⁴. Elimizdeki belgelere baktığımızda özellikle İstanbul'da sadece Rusya'nın ajanları değil Rusya için çalışan diğer devlet ajanlarını da görebilmekteyiz. Savaş Kafkas cephesinde fiili bir şekilde başladığında Rusya'ya gelen istihbarat azalmıştır. Savaş başladığında Osmanlı'nın asker ve silah gücü hakkında bilgi edinememişlerdir. Rusya'nın elde ettiği bilgiler genel olarak siyasi içerikli olmuştur. Zaten savaş başladığında Osmanlı'daki Rus konsoloslukları ülkeyi terk etmeye mecbur kalmış ve alacakları bilgiler de doğal olarak azalmıştır. Osmanlı sınırları içinde kalan Rus ajanlar ise sınırda Türk askerlerince yakalanmış ve gerekli cezaları almışlardır⁵⁵. Rusya'nın haber kaynağı kesilince bu kez de Ermenileri kullanmaya çalışmışlardır. Kafkasya bölgesindeki Ermenilerin Türklere karşı savaşması için Ermenilere silah yardımı yapılmıştır. Yani Türkleri kendi bölgelerinde sıkıntıya sokmuşlardır. Ermeniler ve bunların yanında Kürtler Rusya tarafından silahlı eğitim altına alınarak yetiştirilmeye çalışılmışlardır. Ancak Ermeniler kendi başlarına hareket etmeyecek Rusya'nın emirleri doğrultusunda savaşıacaklardır⁵⁶. Ermeniler ellerine geçen bu fırsatı iyi kullanmak isteyeceklerdir. Bundan dolayı Rusların talimatına beklenenden fazla bir talep olmuştur.

Ruslar, Ermeniler sayesinde asker sıkıntısını aştıkları gibi istihbarat da toplamaya çalışmışlardır. Ruslar, Ermenileri kullanmalarına rağmen onlara sonuna kadar güvenmemektedir. Ermenilerin zorda kaldıklarında saf değiştireceğini kendileri de bilmektedir. Bundan dolayı kendi adamlarından da bilgi toplamaya çalışmışlardır. Bölgeyle ilgili araştırma yapılması için istihbarat dairesinden Azerbaycan'ın güneyinde bulunan Lenkeran bölge yetkilisine gizli bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıya verilen cevapta şunlar yazılmaktaydı: *“Türk casusların bölgedeki faaliyeti güçlüdür. Bazı Türk vatandaşları tutuklandı. Türkiye'nin Tebriz'deki Konsolosu gözaltına alınarak Culfa'ya (Azerbaycan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde bir şehir) gönderildi. Almanların ise bölgede hiçbir ağırlığı yoktur. Bu çalışmalarda İran hükümetinin bize büyük yardımı olmaktadır. Reşt şehrinde 10'u Türkiye'den, 10'unu da Azerbaycan Türklerinden ibaret olan ve bir savaş halinde kullanılmak üzere iane toplayan komite üyeleri hapsedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin*

⁵⁴ Maurice Larcher, 2010: Kafkas Harekatı, Çev: Binnur Sönmez, Omnia Yayınları, İstanbul, s. 60- 63

⁵⁵ Maurice Larcher, age, s. 64

⁵⁶ F. Rezzan Ünalp, 2014: “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kafkas Cephesi'ndeki Casusluk Faaliyetleri (1914'ten 1918'e Kadar)”, 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, Erzurum, 25-27 Eylül, s. 498

Reşit Konsolosu Rum asıllıdır ve tutuklamalar konusunda hiçbir girişimde bulunmamış ve bir açıklama yapmamıştır."⁵⁷. Verilen bu cevaptan şunu çıkarabiliriz: Türkler her ne kadar güçlü bir siyasi oluşum içinde olmasalar da bölgede yine güçlü bir konumdadırlar. Ermeni ve Rus ajanları olduğu gibi Türk ajanları da dikkate alınacak kadar güçlüdür.

Türkler de bölgede boş durmuyorlardı. Özellikle Enver Paşa Teşkilat-ı Mahsusa aracılığı ile istihbarat toplamıştır. Ruslar nasıl ki Ermenileri harekete geçirmeye çalışıyorduyorsa Osmanlı da bölgedeki Azerbaycan Türklerini harekete geçirmiştir.

Rusların Ermenilerle iş birliği yapması en çok Erzurum'u etkilemiştir diyebiliriz. Ermeniler özellikle sınır olan Erzurum'da Rus çetelerine katılmakta ve halka zarar vermekteydi. Rus askerleri Kars'ta olsun Erzurum'da olsun ele geçirdikleri silahları Ermenilere dağıtmaktadırlar.

Ruslar, Türklerin savaşa girmesinden endişe duymuş büyük çapta tedbir almıştır. Asker ve silah sayısını bilmedikleri için sınır boyunca askeri birlikleri yerleştirmişlerdir.

Rusya, Kasım 1914 yılında Sarıkamış'taki I. Ordu komutanı olan General Berkman orduyu yeniden düzene koymuştur. Düzenlediği orduyu Oltu, Sarıkamış, Kağızman ve Erivan istikametinde olmak üzere dört ayrı grupta hareket ettirmiştir⁵⁸.

Aynı süreçte Osmanlı da Teşkilat-ı Mahsusa ile Rize'yi merkez yapmış ve faaliyetlerini buradan yönetmiştir. Teşkilat-ı Mahsusa lideri Süleyman Askeri bu işlerle bizzat ilgilenmiş ve sınır ötesine sevkiyat gibi işlerde etkili olmuştur. Bu sevkiyat işleri savaş sürecinde de sürmüştür⁵⁹.

1.2.3. Kafkas Cephesi ve Sarıkamış Harekatı

93 Harbi sonrası elden çıkan Kars, Ardahan ve Batum elden çıkmıştı. Rusya da bu bölgeye çeşitli yatırımlar yapmış ve Sarıkamış'a kadar demiryolu hattı döşemiştir. Rusya, yapmış olduğu yatırımlarla bölgede savaş başlamadan üstün duruma geçmeyi başarmıştı.

⁵⁷ Mustafa Görürüylmaz, 2009: Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918), Korza Yay., Ankara, s. 45- 47

⁵⁸ Maurice Larcher, age, s. 64

⁵⁹ F. Rezzan Ünalp, 2014: "agm", 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, s. 500-501

Osmanlı da hem Rusya'nın güneye inmesini engellemek için hem de Azerbaycan petrollerine hakim olmak için savaşa Kafkasya cephesini açarak başlamıştır⁶⁰.

Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, savaş öncesinde Kafkasya'dan istihbarat toplamak için bölgeye güvenebileceği adamlarını göndermiştir. Bu adamların görevleri Kafkasya'da kargaşalık çıkarmaktır. Enver Paşa Teşkilat-ı Mahsusa'yı da faaliyete sokarak bölgede daha etkili olmaya çalışmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa'nın önemli isimlerinden olan Rıza Bey bölgede önemli derecede işler yapmıştır⁶¹.

Ruslar, Osmanlı'ya karşı ilk saldırıyı Kars üzerinden yapmışlardır. Eleşgirt ve Pasinler'e inen Ruslar, mühimmat bakımından Osmanlı'dan 42 tabur, 90 süvari bölüğü ve 94 top fazladır. Hasan İzzet Paşa 3.ordu komutanı olmakla beraber Erzurum'a çekilip savunma hattı oluşturmak istemiştir. Yapılan ilk küçük çatışmaları Osmanlı kazanmıştır. Hatta Rus Çarı ordusuna moral vermek için Sarıkamış'a kadar gelmiştir. Azap mevkiinde yapılan çatışmaları da Türklerin kazanmasına rağmen Hasan İzzet Paşa geri çekilme emri vermiştir. Enver Paşa ise Rusya'yı çökertmek için farklı planlar içindeydi. Batum üzerinden Sarıkamış'a asker indirerek Rusya'yı güneyden kuşatmayı hedeflemiştir. Aynı zamanda Teşkilat-ı Mahsusa da Kafkasya, Afganistan, İran ve Batı Türkistan'daki Türkleri de devreye sokacaktı. Böylece Rusya çaresizlik içinde kıvrınacaktı. Enver Paşa'nın bu fikirleri gerçekleşseydi Hindistan'da İngilizler üzerinde de baskı kurulabilirdi⁶².

Kafkas bölgesinden gelen bilgiler Rus birliklerinin zayıf olduğu yönündedir. Enver Paşa, ordunun derhal taarruz etmesini uygun görmüştür. Ancak Hafız Hakkı Paşa ise bu taarruzun olmaması gerektiğini dile getirmiştir. Hafız Hakkı Paşa, taarruzun geç olması gerektiğini savunsa da bölgeye gidince Enver Paşa'ya hak vermiştir. Enver Paşa bölgede inceleme yapmak için Hafız Hakkı'yı görevlendirmiştir. Hafız Hakkı Erzurum'a geldiğinde orduda büyük bir heyecan başlamıştır. Hafız Hakkı Paşa, kısa sürede taarruz hazırlıklarına girişmiş ve bunu da İstanbul'a bildirmiştir. Kış şartlarından dolayı askere giyim kuşam gereklidir. Bunun için Karadeniz'den Trabzon'a gelen bir ikmal gemisi vardır. Bu gemi de Ruslar tarafından batırılmıştır. Türk ordusunun en büyük sıkıntısı sadece giyim-kuşam değildir elbette. Hastalık, hava şartları, erzak eksikliği de ordunun en büyük sıkıntısıdır. Enver Paşa için bu eksikliklerin giderilmesi büyük zaman kaybıdır. Hafız Hakkı Paşa'dan

⁶⁰ Durmuş Yalçın vd, 2005: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s. 82

⁶¹ Vahdet Keleşyılmaz, 2000: "Kafkas Harekatının Perde Arkası", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.XVI, S.47, Temmuz, s. 369-370

⁶² Nevzat Kösoğlu, 2008: Şehit Enver Paşa, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, s. 267-269

sonra Enver Paşa da bizzat bölgeye gitmiş ve orduyu kendisi yönetmiştir. Enver Paşa, Sarıkamış'ı ele geçirip Ruslara ait silah, erzak ve giyeceğe el koyacaktı. Ancak işler istediği gibi olmayacaktır⁶³. Osmanlı 3. Ordusu üç kolordudan oluşmakla beraber asker sayısı 118000 kadardır. Elimizdeki bilgilerle Rus asker sayısı ise yedeklerle beraber 100000 üzerinde olduğu bilinmektedir. IX. Kolordu Hasankale'nin kuzeyinde, X. Kolordu Aras nehrinin kuzeyinde, XI. Kolordu ise Tortum'da hazır bir şekilde bulunmuştur. Enver Paşa bu esnada farklı görevleri de almak zorunda kalmıştır. Kendisi Başkumandan Vekili olmakla beraber Hasan İzzet Paşa'nın 3. Ordu komutanlığından ayrılması üzerine Enver Paşa bu görevi de almıştır. 22 Aralık 1914 tarihinde Osmanlı ordusunu Enver Paşa öncülüğünde taarruza başlamıştır. Taarruzun ilk başlarından itibaren ordular arasında iletişim sıkıntısı yaşanmıştır. Öte yandan Ruslar, Sarıkamış'ın kuşatılmasına ihtimal vermemektedir. Yani Türklerin taarruzunu düşünememişlerdir. Ele geçirilen Rus askerlerinden edindiğimiz bilgilere göre Ruslar ve onlara destek veren Ermeniler geri çekilmektedir. Ancak hava şartlarının olumsuz olması işleri bir hayli zora sokmaktadır. İletişimin kesilmesi bazı anlarda kendi tümenlerimizin birbirleri ile savaşmalarına bile sebep olmuştur. Enver Paşa bütün bu olumsuzluklara rağmen gözünü karartmış ve ordunun başında ilerlemeye devam etmiştir. Planlara göre 25 Aralık'ta Sarıkamış'a girilecektir. Ancak Türk ordusu hava şartlarına yenik düşmekte ve git gide erimektedir. Hafız Hakkı Paşa'nın X. Kolordusundan ise hiçbir şekilde haber alınamamaktadır. Ancak Enver Paşa, Hafız Hakkı'nın yetişeceğini düşünmekte ve Bardız'dan Sarıkamış'a hemen hücum edileceğini söylemektedir. Ruslar ise Türklerin bu ilerleyişine karşın sürekli geri çekilmektedir. Yapılan çatışmalar esnasında Binbaşı Nasuhi Bey Ruslara esir düşmüştür. Binbaşının üzerinden çıkan belgelerde Türklerin Sarıkamış'a hücum edeceklerini görmüşlerdir. Ruslar bu haberle Sarıkamış'ı boşaltma kararı bile almışlardır. Ancak Rusların şansı yaver gitmiştir diyebiliriz. Çünkü Sarıkamış'a dört kilometre kadar yakın olan IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, Enver Paşa'nın ısrarla hücum emrini yerine getirmemiştir. Ordunun yorgun olduğunu belirten İhsan Paşa sabaha kadar dinlenmesi gerektiğini belirtmiştir. İşte bu gece Osmanlı ordusunun ya da Kafkas cephesinin dönüm noktası olmuştur⁶⁴.

Enver Paşa 27 Aralık günü tekrar taarruza geçtiyse de yine başarılı olamamışlardır. Ruslar, Sarıkamış'a askeri takviye yaparak Türkleri durdurmayı başarmışlardır. Ruslar 4

⁶³ Nevzat Kösoğlu, Şehit Enver Paşa, s. 271

⁶⁴ Nevzat Kösoğlu, Şehit Enver Paşa, s.275-278

Ocak 1915'e kadar sürekli savunmada kalmışlardır. Bu tarihten itibaren Rusların taarruza geçtiğini görebilmekteyiz. Rus asker sayısı artarken Türk asker sayısı da bir o kadar azalmıştır. Enver Paşa da bu esnada vasiyetini yazmıştır: “*Planım, Ruslara hemen iki misli fâik iki kolordu ile arkalarına düşerek ricate mecbur etmek ve bu suretle XI. Kolordu ve Süvari fırkasıyla takip olunan düşmanı karşılayıp tamamıyla mahvetmektir. IX. Ve X. Kolordu muvaffakiyetle hareketi yaptı. Ruslara taarruz edildi. Fakat mağlup edilemedi. Şimdi XI. Kolordu ve Süvari fırkasını bekliyorum. Gelir ve yetişirse düşmanı bozacağım. Fakat gelmeden düşman, zayıflamış kitalarımıza taarruz eder ve taarruzda muvaffak olursa o vakit ordu mahvolmuş demektir. Şimdiye kadar asker ve zabitler hiç kusursuz harp ettiler. Her manevrayı yaptılar. Eğer Allah yardım ederse muvaffakiyet katidir. Eğer muvaffak olamazsam son neferimle beraber öleceğim.*

Bu halde vasiyetim: Ben vazifemi yaptığımı sanıyor ve öyle ölüyorum. Düşmana, sonuna kadar karşı koyunuz. Her halde sonunda muvaffak olacağız. Ben hareketimden nedamet etmeden, kalben müsterih olarak ölüyorum. Yaşasın dinim, vatanım, padişahım!”. Enver Paşa, ne olursa olsun savaşı sonuna kadar devam ettirmeye kararlı görünmektedir⁶⁵.

Sarıkamış hareketi sonundaki kayıplara baktığımızda farklı sayıları görebilmek mümkündür. Harp tarihi arşivlerinde Türk ordusu 23 bin şehit vermiştir. Bunun yanında 7 bin esir ve 10 bin yaralı da bulunmaktadır. Liman Paşa'nın eserinde ise kaybımızın 42 bin olduğu görülmektedir⁶⁶. Kayıplar içinde Hafız Hakkı Paşa'yı da görebilmekteyiz. Ancak Hafız Hakkı Tifüs'e yakalanmış ve hastalıktan ölmüştür. İttihat Terakki üyeleri bu ölüm haberine çok üzülmüş ve bir süre ölüm haberi ailesinden saklanmıştır⁶⁷.

Kafkas cephesi Osmanlı'nın I. Dünya savaşındaki en büyük yenilgilerinden biridir. Binlerce askerimiz şehit olmuş ve Ruslar Doğu Anadolu'da daha aktif siyaset izlemiştir. Enver Paşa da Başkumandan Vekili olarak cepheden geri dönmüştür. Sarıkamış yenilgisi ile Kafkas cephesindeki mücadele sona ermemiştir. İlerleyen süreçte Mustafa Kemal de bu cepheye geçerek Ruslardan Muş ve Bitlis'i geri almıştır.

---

⁶⁵ Ziya Nur Aksun, 2005: Enver Paşa ve Sarıkamış Harekatı, Ötüken Yayıncılık, Yayına Hazırlayan: Erol Kılıç, s. 217

⁶⁶ Ziya Nur Aksun, age, s.221

⁶⁷ Murat Bardakçı, 2014: Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlükleri, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, s.18

1.3. Ermeniler ve I. Dünya Savaşı

1.3.1. Ermeni İsyamları

Ermeniler, XIX.yy.dan itibaren sürekli Ruslar tarafından kullanılmışlardır. Çünkü Ruslar Ermeniler üzerinden sıcak denizlere ulaşmak istemişlerdir. Bundan dolayı ellerine geçirdikleri her fırsatta bölgedeki Türklere karşı bir mücadele halinde olmuşlardır. 1896 yılındaki Van olaylarında da Ermeniler hem Ruslar hem de İranlılar tarafından desteklenmişlerdir. Ermenilere destek verenler sadece bu devletler de değildir. Mesela bu isyanlarda arabuluculuk yapmak isteyen İngilizler, Ermenilerin saklandığı evlerden birine gittiğinde evde Almanca ve Bulgarca konuşan kişilere de rastlamıştır⁶⁸.

II. Abdülhamit döneminden itibaren ekonomik sıkıntılar içinde bulunan halk özellikle Ermeni tüccarlardan faiz ile para almaya başlamışlardır. Bu sıkıntılı durumu Ermeni tüccarlar iyi değerlendirmiş ve malları karaborsadan satmaya başlamışlardır. Karakin Pastırmacıyan ve arkadaşları da Rusların desteği ile faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Rus ajanları ve din adamları da sürekli Osmanlı aleyhinde propaganda yapmışlardır⁶⁹.

I. Dünya savaşında da hiç şüphe yok ki Ermeniler Ruslar tarafından kullanılmıştır. Ermeniler ile Rusların tarihsel ilişkilerinden daha önce bahsetmiştik. Savaş öncesinde iyice şımaran Ermeniler Taşnaksütyun Komitesi merkezini Erzurum'a taşımıştır. Ermeniler kongrelerini de artık bu şehirde yapacaklardır. Bahsettiğimiz bölge resmi olmasa da artık bir Rus bölgesi haline gelmiştir. Bunda en büyük pay da tabii ki Ermenilerindir. Rusya bölgede hedeflerini belirtmek için 26 Kasım 1912 tarihinde Sazanof'a bir rapor göndermiştir. Bu rapor şu şekildedir: *"Bu anlatılanlar Ermeni halkının gittikçe Rusya tarafını tutmakta olduğunu göstermektedir ve bu isteğin gerçekten de içten ve samimi olduğu ortadadır. Rusya'ya olan sempati Ermeni burjuvası ve aydınları arasında da yaygındır. İhtilalci partiler artık gittikçe itibarını kaybediyor ve yerine konservatif programıyla yeni partiler kuruluyor. Van, Bayezid, Bitlis, Erzurum ve Trabzon konsoloslarımızın bildirdiklerine göre bu vilayetlerdeki Ermenilerin hepsi Rusya tarafındadırlar ve bizim ordularımızı bekliyorlar veya; Rusya'nın kontrolü altında reformlar yapılmasını istiyorlar. 21 Kasım'da Bayezid konsolosunun bildirdiğine göre, bütün Ermeniler, Türkiye'ye karşı düşmanca tavırda bulunuyorlar ve Rusya'nın protektörlüğünü, Ermeni topraklarını işgal etmelerini*

⁶⁸ Dilşen İnce Erdoğan, 2008: Van Ermeni İsyamları (1896), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s. 377-378

⁶⁹ Enver Konukçu, 1992: Selçuklulardan Günümüze Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara, s. 729-730

bekliyorlar. Ermeni Patriği, Rusya'ya Türkiye'deki Ermeni halkını kurtarması için yalvarmaktadır.

Bana göre biz bu koruyucu tavrımızı devam ettirmeliyiz. Şunu da unutmamalym ki, Türkiye'nin Ermeni vilayetlerinde durum çok istikrarsızdır. Her an ayaklanmalar ve düzensizlik ortaya çıkabilir. Eğer bir katliam meydana gelirse, bu halkın militanları bizden destek alabileceklerine güvenmezlerse Üç Devlete başvuracaklardır. Bu durumda biz şansımızı kaybederiz, fırsat Avrupa devletlerine geçecektir.”⁷⁰. Rusların bu denli ince planları sayesinde Doğu Anadolu'da isyanlar başladı. İlk isyan Bitlis'te oldu. Molla Selim adındaki kanun kaçağı kendi adamlarınca kaçırılmıştır. Bu adam daha sonra Rus konsolosluğuna sığınmıştır. Süreç tamamen siyasi bir hal almıştır. Bu olay Ermenilerin de iştahını kabartmış ve kısa sürede pek çok isyan patlak vermiştir. Öte yandan Taşnaksütyun komitesi 1914 yılında Erzurum'da toplantı yapmış ve bu toplantıda İttihat Terakki'nin Ermeniler konusundaki almış oldukları kararların göstermelik olduğunu belirtmişlerdir. Amaç tamamen kutuplaştırmadır. Ermeniler büyük bir grup halinde görüşme gerçekleştirdiler. Bu görüşme rahip Gabriel Cevahirciyan öncülüğünde olmuştur.

Farklı Ermeni gruplarının katıldığı bu toplantıda safları nasıl belli edeceklerini konuşmuşlardır. Osmanlı, Rusya'ya savaş ilan ederse hiç şüphesiz Rusya'nın tarafında yer alacaklardır. Osmanlı'yı da şüphelendirmemek için de “*Ermenilerin Osmanlı hükümetine sadık kalmaları, askeri görevlerini yerine getirmeleri ve dış tahriklere kapılmamaları*” gibi bir karar aldıklarını beyan etmişlerdir. Tabii ki bunun yanında kedilerini silahlandırmayı da unutmamışlardır⁷¹.

Rusya, hem Ermenileri hem de Türkleri büyük bir felakete sürüklemekteydi. Yüzyıllar boyunca bir arada yaşayan iki millet artık birbirine düşman olma yolunda ilerliyordu. Ermenileri kışkırtarak Osmanlı Devleti'ni çıkmaza sokuyordu. Kafkasya'daki Ermeni komiteleri de Anadolu'daki Ermenilere sürekli direktifler vererek hazır olmaları gerektiğini bildiriyordu: “*Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı ordusu geri çekilirse her tarafta birden eldeki vasıtalarla baş kaldırılacaktır. Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, resmi binalar bombalanacak, iaşe depolarına sabotajlar düzenlenecek; aksine Osmanlı ordusu taarruza geçerse Ermeni askerleri Ruslara katılacak ve silah altına alınanlar kıtalarında kaçarak Türk birliklerinin geri cephelerine zarar vermek ve ülke*

⁷⁰ Yusuf Halaçoğlu, 2009: Ermeni Tehciri, Babıalı Kültür Yayıncılık, 15. Baskı, İstanbul, s. 48-49

⁷¹ Azmi Süslü, 1990: Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara, s.64

inde çeşitli olaylar çıkarmak için çeteler kuracaktı."⁷². Bu talimat sonrasında Ermeniler net bir şekilde saflarını belli etmişlerdir. 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan edilince Ermeniler askere alınmamak için Rusya'ya kaçmaya başlamıştır. Ermeniler sadece Anadolu'dan kaçmakla kalmamış Ruslarla beraber Türklere karşı katliamlar da yapmışlardır. Anadolu'da Ermenilerin merkezi yerlerinde biri Maraş'taki Zeytun bölgesidir. Gelen emirler doğrultusunda Zeytun Ermenileri Türk jandarmalarına karşı çatışmalara girişmekteydi. Osmanlı ne yapsa içteki sıkıntıları bir türlü halledememişlerdir. Halep valisi kışkırtmalarından dolayı Ermeni Ruhani reisinin Divan-ı Harb'de yargılanması için Dahiliye Nezaretine başvuru bile yapmıştır⁷³.

Ermenilerin merkez olarak seçtiği yer sadece Maraş değildi. Bitlis de önemli bir rol üstlenmiştir. 1909 yılında İstanbul'daki Rus büyükelçisi Zinovyev, Rusya'ya istihbarat düzeyinde bir haber göndermişti. Gönderdiği bu haberde: "*Bitlis'teki Ermenilerin ne Türklerden ne de Kürtlerden şikayetleri varken Ermeni komitacı dernekleri kurulmakta ve dernekler geniş faaliyetlerde bulunmaktadır. Dernek üyeleri her pazar günü Bitlis kilisesinde toplantılar ve konuşmalar yapmaktalar. İhtilal fikrinde olan Ermenileri bir araya getirerek yönetime karşı mücadele için kışkırtmaktalar. Toplantılar yasaklanınca Ermeniler, bu defa aynı anlamdaki afişleri her tarafa yapıştırmışlar. Şu sırada Ermeniler arasında ihtilalin ihtiyacı için vergi toplamaktadır. Çoğu Ermeni'nin, bu tür eylemlerin Ermenilere zarardan başka bir şey getirmeyeceğini ve silah için para vermeyeceklerini söyledikleri, bunun üzerine Ermeni ihtilal komitelerinin şiddet kullanma ve karşı çıkanları kılıçtan geçirme tehdidiyle bu tür grupları sindirdikleri öğrenilmiştir.*". Buradan açık bir şekilde Ermenilerin Türklerle doğrudan düşmanlığının olmadığını belirtebiliriz. Ancak Rusya, Ermenileri kışkırtarak amaçlarına ulaşacaklardır. Bitlis bölgesi dağlık bir bölge olduğundan Ermeniler arasında çeteleşme daha rahat olmuştur. Savaş başladığında Ermeni çeteleri coğrafi şartları da iyi kullanarak Türk askerine vur kaç taktiği ile büyük zararlar vermişlerdir. Osmanlı ise bu Ermeni çetelerine karşı askeri birlik tahsis etti. Ermenilere baskınlar düzenlendi. Bu baskınlarda Ermenilerin Ruslarla yaptığı iş birliği belgeleri ele geçirilmiştir. Ermenilerin aktif olarak faaliyet gösterdiği yerlerden biri de Erzurum'dur. Ele geçen belgelerde Ruslar'ın Ermenileri kendi yanlarına çekmek için para desteği sağladığını görebilmekteyiz. Ruslar burada akıllıca siyaset izlemişler ve yüz bir yıla hapis ettirdikleri Gümrü Ermenilerinden Aramayis'i serbest bırakmış ve Kars'a göndermiştir. Aramayis,

⁷² Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 50

⁷³ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 50-51

bölgeye gittikten sonra Ermeni çeteleri kurmuş ve onları isyana teşvik etmeye başlamıştır. Osmanlı sürekli valilere Rusya'nın Türkiye'deki Ermenilerle anlaşmasını ve tetikte kalınması gerektiğini vurgulamıştır. Aslında valiler de bu iş birliğinin farkındaydı. Trabzon valisi Cemal Azmi Bey, 8 Ekim 1914 tarihli raporunda Rusların, Osmanlı'daki Ermenilerle Rus Ermenilerini karıştırarak Anadolu'ya sevk ettiğini bildirmiştir. Buna paralel Kağızman'da da 8000 Ermeni'nin asker kaçağı olduğu bildirilmiştir. Ruslar da bu Ermenilere her türlü desteği vermekten geri durmamışlardır⁷⁴. Osmanlı ile Rusya 1914 yılının Ekim ayında savaşa giriştiler. Ruslar harekate geçince Ermeniler de Ruslar için gerekli desteği vermişler ve Türklere karşı mücadeleye başlamışlardır. 1 Kasım'da Doğu Anadolu'ya karşı saldırıya geçen Ruslar, kısa sürede Horasan, Velibaba, Tahir- Eleşgirt sınırına gelmişlerdir. Öte yandan Osmanlı ordusu içindeki Ermenilerin de Rus ordusuna geçmesi Osmanlı'yı hayli zora sokmuştur. Ermeniler, Ruslara gerekli malumatı vermiş ve Ruslar da ona göre güzergahlarını belirlemişlerdir. Bu bilgiler sayesinde Ruslar Köprüköyü'nü ele geçirmeyi başarmışlardır⁷⁵.

Ermenilerin isyanları hem savaş öncesinde hem de savaş sırasında devam etmiştir. Çeşitli şehirlerde çıkan isyanların sonuçları bakımından en önemlisi Van isyanıdır. Van şehrinde Türkler, Ermeniler, Keldaniler ve Nasturiler bulunmaktaydı.

Bunlara ait partiler ve hayır kurumları mevcuttu. Bu milletler içinde Ermeni partileri kendi halkını silahlandırıyor ve isyana teşvik ediyordu. Van vali vekili Cevdet Bey, Ermeni ileri gelenleri ile bir araya gelmiş ve toplantılar yapmıştır. Ancak bu toplantılardan Osmanlı menfaati açısından hiçbir sonuç çıkmamıştır. Bölgede Osmanlı'nın sessiz kaldığını düşünen Ermeniler katliamlarını daha da artırmıştır. Bu katliamların yanında Müslümanlara ait olan ibadet yerlerini de ahıra çevirmişlerdir. Ermenilerin bu faaliyetleri her ne kadar İstanbul'a bildirilmişse de netice alınamamıştır. Çünkü Osmanlı aynı dönemde Çanakkale cephesinde amansız bir mücadele vermekteydi. Ermeniler de Osmanlı'nın içinde bulunduğu bu durumu değerlendirmiş ve isyanlarını artırmışlardır. Van, Çatak ve Bitlis'te büyük ayaklanmalar çıkmış ve memur, jandarmalar öldürülmüş, Türk evleri baskına uğrayarak pek çok kişi katliama maruz kalmıştır. Ordu komutanı Halil Bey Van'a ulaşarak isyanı bastırabileceğini düşünmüşse de Ruslar onun da yolunu kesmişlerdir. Ermeni ve Rus baskılarına dayanamayan Cemal Bey 17 Mayıs gecesini şehri terk edince Van tamamen elden çıkmıştır. Ermeniler artık daha rahat hareket ederek katliamlarını artırmışlardır. Bu katliamla alakalı

⁷⁴ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 53

⁷⁵ Yahya Okçu, 1953: Türk-Rus Mücadele Tarihi, Kitantik Yayınları, Ankara, s. 141

olarak Alman Büyükelçisi Wangenheim Alman Dışişleri Bakanlığı'na telgraf çekmiştir. Bu telgrafta şunları belirtmiştir: “*Van vilayetindeki Ermeniler ayaklanmışlar. Müslüman köylere ve kalelere saldırıya geçmişlerdir. Kaledeki Türk garnizonu 300 kayıp vermiş, günlerce devam eden sokak muharebeleri sonunda şehir asilerin eline geçmiştir. 17 Mayıs 1915'te de Van, Ruslar tarafından ele geçirilmiş, Ermeniler, düşman tarafına geçmiş ve Müslümanları katle başlamışlardır. Bitlis istikametinde 80000 Müslüman kaçmaya başlamışlardır.*”⁷⁶.

Ruslar, kendilerine sadık olan bu Ermenilere teşekkür belgesi göndermiştir. Bunu bizzat Rus çarı yapmıştır. Dünyanın çeşitli yerlerinde basım-yayın organları Ermenilerin yaptığı bu katliamları da manşetlerine taşımışlardır. Tabii ki bunu yaparlarken mutluluklarını da saklamamışlardır. Ermeniler, Osmanlı'yı her alanda zora sokmuştur. Osmanlı askerlerinin ikmal yolları kesilmiş Türk ordusu yiyecek, içecek ve silah konusunda çok eksik kalmıştır. Ruslar bu sayede saldırılarını artırarak Erzurum, Bitlis ve Trabzon'a kadar olan yerleri işgal etmiştir. Ermeniler de Ruslardan cesaret alarak katliamlarını daha da artırmıştır⁷⁷.

1.3.2. Taşnak Sutyun Kongresi

Ermenilerin Haziran 1914'te Erzurum'da yaptıkları ciddi bir toplantısı vardır. Bu kongre iki hafta sürmüştür. Bu kongreye çeşitli illerden ve çeşitli ülkelerden toplam otuz temsilci katılmıştır. Bu kongrede Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı aldıkları politikalar şu şekildedir: “*İttihat ve Terakki hükümetinin, Hristiyan unsurlarla ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği iktisadi, sosyal ve idari birbirine zıt politika, baskıyı ve ıslahatı uygulama konusunda gösterdiği aldatıcı hareketleri göz önünde tutan Taşnaksutyun kongresi, İttihat ve Terakkiye karşı muhalefet durumunda kalmaya, onun siyasi programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadeleye girişmeye karar vermiştir.*”. Yani İttihat Terakki partisi Ermenilere çeşitli tavizler vermek için delegeler göndermiştir. Ancak elimizde bunu doğrulayan bir bilgi bulunmamaktadır. 1920 yılında Taşnaksutyun tarafından çıkarılan bir eserde bu iddia için şöyle bir açıklama yapılmıştır: “Osmanlı savaşa girme esnasında Taşnaksutyun partisi de Erzurum da kongre yapmaktaydı. Bu kongreye Türk hükümeti de temsilci göndermiştir. Bu Türk delegeler, Ermenilerin Rusya'da ihtilal çıkarmaları ve Kafkasya'da kendilerine yardım etmeleri neticesinde bağımsız Ermeni

⁷⁶ Nejat Göyünç, 2000: “ Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları”, Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Bursa, s. 10; Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Meselesi, s. 54-57

⁷⁷ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s.57

devleti sözü vermiştir. Ermeniler, Türklerin kendilerini kullanacaklarını düşünerek bunu kabul etmemişlerdir. Türklere yanaşmayan Ermeniler zaten Rusya'nın desteği ile hareket etmekteydi. Türklerin teklifini kabul etselerdi Rusların nezdinde itibar kaybedebilirlerdi.”. Osmanlının seferberliği başlattığı dönemde Eçmiyazın ile Kafkas Genel Valisi Daşkof arasında haberleşme oldu ve neticede Ermenilerin kayıtsız ve şartsız bir şekilde Rusların yanında yer alacağı belirlendi⁷⁸.

1.3.3. Tehcir Meselesi

Ordu bizzat cephede savaşırken Ermeniler de Doğu Anadolu'da isyanlarına tüm hızıyla devam etmekteydi. Van isyanlarının şiddetli olduğu anlarda Enver Paşa, durumu Dahiliye Nazırlığına iletmiş ve buna bir çözüm getirmesini istemiştir. Enver Paşa'nın Talat Paşa'ya gönderdiği yazıda: “*Van Gölü etrafında ve Van Valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Bunların dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu Komutanlığının verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915 tarihinde kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil bir durumda sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesi ile tatbikini rica ederim. Bir mahsur yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim.*”⁷⁹. Bu yazı üzerine Talat Paşa Meclis-i Vükela'dan karar almadan tehciri uygulamıştır. Sorumluluğunu ise tek başına göğüsleyeceğini belirtmiştir⁸⁰.

Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 4. Ordu Komutanlığına bildiri yayınlamış ve boşaltılacak olan şehirler hakkında şu bilgileri vermiştir:

- Erzurum, Bitlis, Van
- Halep ilinin Merkezi hariç İskenderun, Beylan, Cısır-i Şugur, Antakya
- Maraş sancağı (şehir merkezi hariç)
- Adana, Mersin illerinin şehir merkezleri hariç kazaları.

⁷⁸ Enver Konukçu, 1992: Selçuklulardan Günümüze Erzurum, s. 731-732

⁷⁹ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s.65

⁸⁰ Yusuf Hikmet Bayur, 1983: Türk İnkılabı Tarihi, III, TTK, Ankara, s.38

Erzurum, Van ve Bitlis'teki Ermeniler Musul ve Urfa taraflarına yerleştirilecektir. Adana, Halep ve Maraş'taki Ermeniler Suriye'nin doğu kısımlarına yerleştirilecektir. Ermenilerin nakli sırasında mahalli memurlar görevlendirilmiştir. Ermenilerin iskanı sırasında can ve malları korunacak, güvenlikleri sağlanacaktı⁸¹. Dahiliye Nazırlığı Ermeniler için tedbir almasına rağmen İngiltere, Rusya ve Fransa gibi devletler olayı farklı yerlere çekmekteydi. Bu devletler 24 Mayıs 1915 tarihli bir bildiri yayınlamışlardır. Ermenistan diye belirttikleri bölgede Türklerin Ermenilere karşı katliam yaptıklarını öne sürmüşlerdir. Olayların tamamen İstanbul Hükümeti tarafından yapıldığı belirtilmiştir⁸². Talat Paşa da işin uluslararası bir boyut kazandığını görünce sorumluluğu kanun hükmü haline getirerek kabineyi de dahil etmiştir. Talat Paşa yayınladığı tezkirede isyancı Ermenilerin toplum içine nifak tohumları serptiğini belirtmiştir. Ordu düşmanla savaşırken Ermenilerin içten bizi çökerttiğini bildirmiştir. Daha fazla sıkıntıya düşmemek için bu Ermenilerin farklı bölgelere yerleştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca Talat Paşa Ermenilerin hangi bölgelere gideceğini söyledikten sonra Ermenilerin ekonomik durumlarına göre ev, arazi verileceği, muhtaçlara yardım edileceği, Ermenilerin mallarının defterlere kayıt edileceği hakkında da bir tutanak tutulmuştur⁸³.

Ermeni tehciri, sadece cephelerin güvenliğini sarsan yerlerde uygulanmıştır. Kafkas ve İran cephelerinin gerisini oluşturan Van, Bitlis, Erzurum bölgeleridir. Bir diğer bölge ise Sina cephesi tarafları olan Mersin-İskenderun bölgesidir. Çünkü Ermeniler bu bölgelerde düşmanla iş birliği yapmaktaydı. Bu da ordumuzun hareket etmesini yavaşlatıyordu. İlk başlarda Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı tutulacaktı. Ancak bunların olumsuz faaliyetlerine göre durum değişebilirdi. 8 Şubat 1914 tarihinde Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan antlaşmada bağımsız bir Ermenistan'ın yolu açılmıştı. Bu tehcir ile bu durum da ortadan kalkmaktaydı. Ermeniler, Ruslardan ne kadar uzak dururlarsa ülke içindeki sıkıntılar da azalacaktı. Batılı devletler sürekli Türkleri tehcir konusunda kötülerken Talat Paşa da yapılan tehcirin sadece tedbir amaçlı olduğunu hiçbir şekilde imha maksatlı olmadığını belirtmiştir. Tehcirin amacını daha net bir şekilde bildirmek için çeşitli illerin valiliğine telgraflar çekilmiştir. Tehcirin amacı şu şekilde belirlenmiştir: *“Ermenilerin buldukları yerlerden çıkarmak tayin edilen mıntikalara sevklerinden hükümetçe takip edilen gaye, bu unsurun hükümet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan hükümeti teşkili hakkındaki milli emellerini takip edemeyecek bir hale getirilmelerini temin esasına*

⁸¹ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 67

⁸² Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, s. 37

⁸³ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 69

matuftur. Bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi sevkiyat esnasında kafilelerin emniyeti sağlanmalı ve muhacirin tahsisatından sarfiyat yapılarak iaşelerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. Yerlerinden çıkarılıp sevk edilmekte olanlardan başka yerlerinde kalan Ermeniler, bundan sonra yerlerinden çıkarılmamalıdır. Daha önce de tebliğ edildiği gibi asker aileleriyle ihtiyaç nispetinde sanatkar, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevk edilmemesi hükümetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır.

*Ermeni kafilelerine saldırıda bulunanlara veya bu gibi saldırılara ön ayak olan jandarma ve memurlar hakkında şiddetli kanuni tedbir alınmalı ve bu gibiler derhal arz edilerek Divan-ı Harplere teslim edilmelidir. Bu gibi olayların tekrarından vilayet ve sancaklar sorumlu tutulacaklardır.”*⁸⁴. Buradan şunu açıkça görebiliriz ki Ermenilerin her türlü ihtiyaçları giderileceği gibi güvenlikleri de tamamen devlet garantisinde olacaktır.

İskan edilecek olan Ermeniler, Konya, Diyarbakır, Cizre, Birecik, Halep gibi yerlerde toplanmışlardır. Ermenilerin sorun yaşamamaları için kendilerine en yakın şehir seçilmiştir. Bu şehirler seçilirken de yine güvenli yolların kullanılmasına dikkat edilmiştir. Osmanlı, savaşa rağmen böyle bir sevkiyatın da başarıya ulaşması için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Ancak cepheye sürekli erzak ve asker taşımak için vasıta kullanıldığından tehcir anında illaki aksamalar da yaşanmıştır. Ayrıca Ermeni kafileleri kalabalık olduğu için hareket etmeleri de ayrı bir sıkıntıyı beraberinde getirmiştir. Bütün yokluklara ve sıkıntılara rağmen devlet iskanı büyük bir düzen içinde gerçekleştirmiştir. Yabancı misyonerler bile bunu kayıtlarında doğrulamaktadır⁸⁵.

Ermeni sevkiyatının kısa zamanda yapılması bazı sebeplerden dolayı zorlaşmıştır. Savaşın sürmesi, erzak azlığı, yer yer baskınlar ve salgın hastalıklar durumu zorlaştıran unsurlardır. Sadece salgın hastalıklardan dolayı yaklaşık 30000 civarında insan ölmüştür. Sadece salgın hastalıklar ölüme sebep olmamıştır. Bazı Arap kabileler de baskınlar yaparak ölümlere neden olmuşlardır. Halep, Urban, Diyarbakır gibi yerlerde sürekli baskınlar neticesinde binlerce Ermeni öldürülmüştür. Osmanlı bu eşkıya baskınlarına çareler arasa da savaş ortamında olmalarından dolayı yeterli tedbirler alamayacaklardır. Osmanlı'nın aldığı en genel tedbir muhafız sayısını artırmak olmuştur⁸⁶.

⁸⁴ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 74

⁸⁵ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 77

⁸⁶ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 79-80

Ermenilerin tamamına tehcir uygulanmamıştır. Hasta ve körler tehcir dışında tutulmuşlardır. Bunun dışında Katolik ve Protestan Ermeniler de tehcir dışında tutulan gruplardır. Özellikle hasta ve sakat kişiler ile özellikle ilgilenilmiş ve şehir merkezlerinde tutulmalarına özen gösterilmiştir. Merkez ve taşradaki Osmanlı'ya sadık olan memur niteliğindeki Ermeniler de tehcir dışında tutulmuşlardır. Ayrıca yetim ve dul kadınlar da tehcir dışında tutuldukları gibi kendilerine maddi destek bile sağlanmıştır⁸⁷.

Savaş sürecinde Amerikan ve İngiliz propagandaları Osmanlı'nın Ermenileri öldürdüğünü vurgulamıştır. Avrupalılar da bu duruma inanmak da geri kalmamışlardır. Bu propagandalarda öldürülen Ermenilerin bir buçuk milyondan fazla olduğu belirtilmiştir. Ermeniler, tehcir esnasında gittikleri yerlerdeki ABD konsoloslukları tarafından kayıt altına alınmıştır. Mesela Halep şehrindeki ABD konsolosu Jesse J. Jackson şehre gelen her Ermeni'yi rapor etmiştir⁸⁸. Bu raporlar hiç şüphe yok ki tarihçiler için çok önemli belgelerdir. 8 Şubat 1916 tarihli Halep raporunda bölgedeki Ermenilerin sayısının yaklaşık 500000 olduğu belirtilmiştir. Bogos Nubar Paşa'nın bize sunduğu rakamlarla bunları yan yana koyduğumuzda karşımıza anlamlı bir tablo çıkmaktadır. Nubar Paşa 1919 yılında Paris Barış Konferansında tehcir edilen Ermenilerin sayısının yaklaşık 660000 -700000 civarı olduğunu belirtmiştir. Açıklamalarında ayrıca 250000 Ermeni'nin gönüllü olarak Rusya'ya gittiğini ve yaklaşık 40000 Ermeni'nin de İran'a gittiğini belirtir⁸⁹. Anadolu'dan Kafkasya'ya giden Ermeni mültecilerin sayısı ise yaklaşık 350000 civarındır. Bu sayı ülke içerisinde yapılan sevkiyat sayısı ile toplandığında Talat Paşa'ya sunulan Ermeni sayısı ile benzerlik göstermektedir. Murat Bardakçı'nın elindeki belgelere baktığımızda tehcirdeki Ermeni sayısının 924 158 kişi olduğunu görebilmekteyiz⁹⁰.

Tehcir, günümüzde Avrupalı devletler tarafından soykırım olarak adlandırılrsa da bu gerçeği yansıtmamaktadır. Sadece düşmanla iş birliği yapan Ermenilerin farklı bölgelere göç ettirilmesidir. Günümüzde Ermeniler sözde katliamda yaklaşık 1.500.000 kişinin öldüğünü söyler. Ancak bu sayı tamamen bir hayaldir. Eski istatistikler de göz önüne

---

⁸⁷ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 82-83

⁸⁸ Kemal Çiçek, 2007: "Halep Amerikan Konsolosu J. B. Jackson ve Ermeni Tehcirindeki Yeri", Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s.204-223.

⁸⁹ Kemal Çiçek, 2010: "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme", Akademik Bakış, C.3, S. 6, s.8

⁹⁰ Murat Bardakçı, 2008: Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi, Everest Yayınları, s. 77

alındığında Doğudaki Ermeni sayısının bu kadar olmadığı görülmektedir. Zaten Ermenilerin çoğu savaş esnasında Rusya'ya kaçarak onlarla beraber savaşmıştır⁹¹.

1.4. Bolşevik İhtilali

Kafkas cephesinde Osmanlı Sarıkamış hareketinde başarısız olduktan sonra Ruslar daha hızlı bir şekilde işgallerini artırmıştır. Ancak ne var ki Rusya bu kadar başarı elde etmişken kendi içinde büyük bir sıkıntı yaşamaktaydı. Çanakkale cephesinin de yine Türkler tarafından kazanılması Çarlık Rusya'yı daha da zora sokmuştur. 1917 yılına geldiğimizde Rusya'da Çarlık yıkılacak ve Bolşevikler yönetimi ele geçireceklerdir. Bu ihtilalin sebeplerini Fransız ihtilalinde aramak mümkündür.

Fahir Armaoğlu, Fransız ihtilaline bağlı olarak Bolşevik ihtilaline giden süreçteki gelişmeleri üç balıkta toplamıştır. Bunlar: Fikir akımları, köylü meselesi ve işçi meselesidir.

Fikir akımları; Fransız ihtilali ile beraber dünyada demokrasi ve liberal düşünce etkili olmaya başlamıştır. Rusya'da da liberalizmin etkisi ile Dekabrist denen bir ayaklanma çıkmışsa da kısa sürede bastırılmıştır. Ancak Rus aydınları boş durmamış ve ülke içinde halkın bilinçlenmesine katkı sağlamaya devam etmiştir. Aydın kesim işe sadece siyasal olarak bakmamıştır. Demokratik anlayışın gelmesi ile toplumsal düzenin sağlanacağı düşüncesi hakimdir. XIX. yy. ortalarında Marksizm ortaya çıkmış ve aydın kesim tarafından benimsenmiştir. Ancak Marx, fikir sistemini kurarken kendi devletini hiç esas almamıştı. Özellikle İngiltere üzerinde etkili olacağını düşünmüştür. Marx'ın fikirlerini benimseyen Rus aydın kesim ülkede ihtilalin kaçınılmaz olduğunu belirtmişlerdir.

Köylü Meselesi; Rus aydınları kurulacak yeni siyasal düzende toprağı ve köylüyü esas almıştır. En temel sorunlar ise açlık, sefalet ve topraksızlık olarak görülmüştür. Rus toplumunun her ne kadar çok büyük kısmı tarımla uğraşsa da ülkede feodal düzen hakimdi. Köylü köle gibi çalışıyor ama bir şey kazanamıyordu. Kırım savaşı sonrası bazı düzenlemeler olmuşsa da yetersiz kalmıştır. 1861 yılında Kurtuluş Kanunu çıkarılmış ve köylülere toprak dağıtılmaya başlanmıştır. Ancak köylüye sadece toprağı işleme hakkı verilmiştir. Köylü mahsulden kazandığı paranın bir kısmı vergi verecek bir kısmını da toprak sahibine verecekti. Köylü bu şekilde yaşamak istemeyecek ve şehirlere göç edecektir.

---

⁹¹ Enver Konukçu, 1992: Selçuklulardan Günümüze Erzurum, s. 734; Selami Kılıç, 1996: "Tarihi Gerçekler ve Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezalimine Dair Bazı Belgeler", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S.6, s. 149

Şehirlere göç edilmesi ile işsizlik ortaya çıkmıştır. Kurtuluş Kanununun başarısız olması Narodnik adlı halk hareketini ortaya çıkarmıştır.

Rus aydınları, toplumsal düzeni sağlamak için köylünün bilinçlenmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Köylü üzerinde etkili olmaya çalışsa da bu da başarıya ulaşmamıştır.

İşçi Meselesi; Halkçı hareketin başarısız olması Marksistlerin güçlenmesine sebep olmuştur. 1800'lü yıllardan itibaren Rusya'da da işçi sınıfı ortaya çıkmıştır. Sanayi gelişince şehirlere göç daha da artmıştır. Şehirlerde işsizlik artıyor. Çalışan işçi grubu ise çok ağır şartlarda çalışıyor ve hiçbir sağlık güvenceleri olmuyordu. Ayrıca aldıkları ücretler de gereğinden azdı. Bu sıkıntılara karşı işçi haklarını savunmak için sendikalar ortaya çıkmıştır⁹².

Adını saydığımız bu etmenlerle birlikte Marksizm her geçen gün daha da güçlenmiştir. Rusya'da Marksizmin başlangıcını Narodnik hareketinde görebilmekteyiz. Bu hareketle beraber Rusya'da Marksist derneklerin kurulduğunu görebilmekteyiz. Bu derneklerden biri de 1895 yılında Lenin öncülüğünde Petersburg'da kurulan "İşçi Sınıfının Kurtuluşu İçin Mücadeler Birliği" derneğidir. Ancak Lenin o dönemde tutuklanıp Sibirya'ya gönderilmiştir. Lenin burada da boş durmamış ve yine çeşitli oluşumlar içine girmiştir. 1898 yılında Rus Marksistler Minsk kongresinde "Rus Sosyal Demokrat Partisi"ni kurmuşlardır. Bu parti zamanla ortaya çıkan Bolşevik partisinin de ilk hamlesidir. Lenin'in Sibirya hayatı bittikten sonra İsviçre'deki Plevhanov'un yanına gittiğini görebilmekteyiz. Buradaki Rus Marksistlerle hareket etmiştir. Ancak kısa süre sonra bunlar ikiye ayrılmışlardır. Görüş ayrılığına düşen gruplar "Bolşevikler" ve "Menşevikler" olarak karşımıza çıkmaktadır. Bolşevikler Lenin'in etrafında toplanmıştır. 1912 yılındaki Prag Kongresi ile ayrılık kesinleşmiş ve uzlaşma için adım atılmamıştır. Ancak Bolşeviklerin bölgede daha etkin rol oynadığını söyleyebiliriz. Her ne kadar görüş ayrılığına düşseler de her iki grup da Rus Marksizmi için mücadele etmektedir. 1905 yılında Menşevikler, Trotsky önderliğinde ayaklanma çıkarmışsa da bastırılmıştır. Ancak Çar II. Nikola Duma'yı açmaya da mecbur kalmıştır⁹³.

Rusya, bütün bu karışıklıklar içinde I. Dünya savaşına girmiştir. Duma ile beraber ülkede fikir çatışmaları hızlanmış ve bu da istikrarsızlığı getirmiştir. Ayrıca Rusya'nın müttefiklerinden yardım alamaması iç karışıklıkları artıran bir diğer sebep olmuştur. Ülke

⁹² Fahir Armaoğlu, 2005: 20. YY Siyasi Tarihi, Alkım Yayınları, 15. Baskı, İstanbul, s. 128-130

⁹³ Fahir Armaoğlu, 20.yy Siyasi Tarihi, s. 130-131

içinde yiyecek sıkıntısı yaşanmıştır. Ülke içinde halkın ayaklanma başlatması Çar'ın işini daha da zorlaştırmıştır. İşçiler, greve başlamış ve gösteriler yaparak hükümet birlikleri ile çatışmalar yaşamıştır. Bu kaos ortamı Bolşevik ve Menşevikler için bir fırsattı. 10 Mart'ta ülkede ihtilal hareketleri başladı. 12 Mart 1917 tarihinde Petrograd'ta yiyecek sıkıntısı baş göstermiştir. Halkın bu tepkilerine askeri birliklerin de destek vermesi olayların seyrini değiştirmiştir. Rus devlet Duma'sı yani parlamentosu içinde yer alan İlerici Blok, Geçici Devlet Duması Komitesi oluşturarak yönetime hakim olmaya çalıştı. Aynı gün içinde Amele ve Asker Mümessilleri Sovyet'i oluşturulmuştur. Sovyet taraftarları ve Duma temsilcileri Çar'ın istifasına karar vermişlerdir⁹⁴.

Çar II. Nikola tahttan çekilmeyi kabul etmiyor ve askeri birliklerle ihtilalcilere savaş açmak istiyordu. Ancak Generallerden hiçbiri bu fikre sıcak bakmıyordu. Çar II. Nikola çaresiz kalınca tahttan çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece bir döneme damga vuran ve yaklaşık üç yüz yıldır Rusya'yı yöneten Romanof ailesi tarihe karışmıştır. 1917 yılında tarihe karışan Çarlık rejimi yerine geçici bir koalisyon hükümeti oluşturulmuştur. Bu hükümetin başında da liberal düşünceye sahip olan Prens Lvov bulunmaktadır⁹⁵. Geçici hükümet savaşa devam etme kararı almıştır. Ülkede Bolşevikler, Menşeviklere göre daha az olmasına rağmen Lenin'in politikası ve söylemleri Bolşevikleri güçlü kılıyordu. Lenin, "Ekmek-Barış-Hürriyet" diyerek taraftar topluyordu. Temmuz ayından sonra Kerensky Başbakan oldu. Ayaklanmalara karşı tedbirler aldı. Bu tedbirler karşısında Lenin kaçmak zorunda kaldı. Trotsky ise tevkif edilmesine rağmen serbest bırakıldı. General Kornilov askeri darbe teşebbüsünde bulununca sol gruplar korkmuş ve hükümeti desteklemişlerdir. Kerensky ise 14 Eylül 1917'de Cumhuriyet'i ilan etmiştir. Ancak ülkedeki kaos sona ermemiştir. Orduda ve yönetimde otorite boşluğu vardı. Fakir köylü zenginlerin mallarını yağmalayıp ateşe veriyorlardı. İşte Bolşevikler bu durumdan faydalanmak istemişlerdir. Trotsky'nin önderliğinde Askeri İhtilal Komitesi kurulmuş ve 5 Kasım'da darbe teşebbüsünde bulunulmuştur. Yapılan darbe 7 Kasım'da amacına ulaşmış ve Bolşevikler yönetimi ele geçirmiştir. 8 Kasım'da Lenin kaçtığı yerden çıkarak Petersburg'a gelmiştir. Bolşeviklerin ilk icraatı belki de Çarlık Rusya dönemindeki gizli antlaşmaları ortaya çıkarmak olmuştur⁹⁶.

⁹⁴ Serpil Sürmeli, 2001: Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara, s. 1

⁹⁵ Oral Sander, 2008: Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918'e Kadar), Ankara, s. 390

⁹⁶ Fahir Armaoğlu, 20.yy Siyasi Tarihi, s. 131-132

Bolşevik Rusya yönetime geçtikten sonra Rus şovenizmine karşı sert bir politika izlemiştir. 15 Kasım'da yayınladıkları "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi" ve ocak 1918'de " Emekçi ev Sömürülen Halkın Hakları Bildirgesi" ile Çarlık dönemindeki baskılara ve zulümlere karşı geleceklelerini bildirmişlerdir. Bolşevikler, izlemiş oldukları siyasetle ayrılıkçı milliyetçi hareketlere de engel olmaya çalışmışlardır. Rusya'nın federatif bir yapı içinde bütünlüğünü korumaya çalışmışlardır. Bu bütünlüğü sağlamak için de komünizmi kullanmışlardır. Bu sayede Osmanlı ve Avusturya gibi bölünmekten kurtulmuşlardır. Yani sömürgeci devletlere karşı da bir başarı kazanmışlardır diyebiliriz⁹⁷.

1.5. Birest Litowsk Antlaşması

Bolşevik ihtilali başarılı olsa da Rusya'ya tamamlamı ile hakim olamamıştır. Bolşeviklere hem içeriden hem de dışarıdan muhalefet de vardır. Bolşevik yönetimi sıkıntılarla mücadele etmek için kendine ilk olarak müttefik devlet aramıştır. Bundan dolayı da uluslararası anlamdaki ilk antlaşması olan Birest Litowsk antlaşmasını imzalamıştır⁹⁸.

Bolşevikler iktidara geçtiklerinde savaştan çekilip barışçıl bir politika izleyeceklerini belirtmiştir. Bu bağlamda hareket eden Dış İşleri Bakanı Trotsky, 21 Kasım'da müttefiklere nota göndererek cephelerde ateşkes yapacaklarını söylemiştir. Bunun dışında Bolşevikler, Çarlık döneminde imzalanan bütün gizli antlaşmaları da gün yüzüne çıkarmıştır. Böylece Osmanlı'nın paylaşım antlaşmaları da ortaya çıkmış oluyordu. Gizli antlaşmaların ortaya çıkmasındaki amaç, hem Rus halkına hem de Batı'daki işçi grubuna, bu savaşın sömürgeci anlayışla yapıldığını söylemek ve bu işçileri savaşa karşı yöneltmektir⁹⁹.

Bolşeviklerin ateşkes çağrısına ilk cevap veren Almanya olmuştur. 15 Aralık 1917'de ateşkes olmuş ve barış görüşmeleri de Birest Litowsk'da yapılmıştır. Bu barış antlaşmasına Almanya dışında diğer ittifak devletleri de katılmıştır. Barış görüşmeleri oldukça uzun sürmüştür. Bunun sebebi Trotsky, Almanya'da da bir komünist ihtilalin çıkması düşüncesidir. Bundan dolayı görüşmeler Rusya tarafından kasıtlı uzatılmıştır. Birest Litowsk antlaşması 3 Mart 1918 tarihinde imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Rusya işgal edilen yerlerden çekilmiştir. Polonya, Litvanya, Estonya gibi yerlerin geleceğine merkezi devletler karar verecektir. Ayrıca 93 Harbi denen Osmanlı-Rus savaşında Rusya'nın ele geçirdiği

⁹⁷ Yıldırım Koç, 2007: "Rus Devrimi ve Vatan Savunması", Teori Dergisi, Ankara, s.5

⁹⁸ Şevket Süreyya Aydemir, 2013: Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, C.III, Remzi Kitabevi, İstanbul, s.363

⁹⁹ Fahir Armaoğlu, 20. Yy Siyasi Tarih, (1914-1995), s. 455

Kars, Ardahan ve Batum da Osmanlı'ya bırakılmıştır. Öte yandan Ukrayna Almanya'nın desteği ile bağımsız bir devlet olmuştur. Rusya, Ukrayna'nın da bağımsızlığını kabul etmiştir¹⁰⁰.

Rusya ile ittifak devletleri arasında yapılan görüşmeler sonucunda Birest Litowsk'ta 15 Aralık'ta 11 maddeden oluşan antlaşma imzalanmıştır. Tabii ki bu antlaşma geçici bir barış ortamı sağlamıştır. Eğer bir askeri harekate başlanacaksa taraflar birbirlerine 7 gün evvelden bildireceklerdir¹⁰¹.

3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Birest Litowsk antlaşmasına göre;

- İttifak devletleri, Rusya olan savaşa son verecektir.
- Taraflar arasında hiçbir şekilde kışkırtma olmayacaktır.
- Rusya, Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerlerden çekilecektir. Kars, Ardahan ve Batum'u da Osmanlı'ya verecektir.
- Rusya, bütün ordusunu terhis edecektir. Buna yeni kurduğu ordular da dahildir.
- Karadeniz ve Baltık denizinde ticaret amaçlı gemiler serbestçe dolaşabilecektir.
- Savaş esirleri ister sivil olsun ister asker olsun karşılıklı olarak geri verilecektir.

Bu antlaşma ile beraber Osmanlı ve Rusya arasındaki daha önceden yapılan antlaşmaların hepsi geçersiz sayılmıştır¹⁰².

1.6. İngiltere-Rusya ve Almanya'nın Azerbaycan Petrolleri İçin Mücadelesi

XVIII. ve XIX. yy.larda Kafkasya'daki yerel hanlıklar Osmanlı, İran ve Rusya ile genellikle dini etmenler ile irtibata geçiyorlardı. Adını saydığım bu devletler bu hanlıkları bölgede kendileri açısından bir üs elde edebilmek için çabalamışlardır. Rusya, Gürcistan üzerinden; Osmanlı ise Azerbaycan üzerinden bölgede etkili olmaya çalışıyordu. Ancak olayların derinliklerine indiğimizde İngilizlerin de bu bölgede söz sahibi olma yolunda ilerlediğini görebilmekteyiz. Eğer Rusya Kafkas bölgesini ele geçirirse İngilizlerin

¹⁰⁰ Fahir Armaoğlu, 20. Yy Siyasi Tarih, (1914-1995), s. 456

¹⁰¹ M. Rıhtım- M. Süleymanov, 2012: Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Oluşumu, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, s. 99

¹⁰² S. Yerasimos, 2000: Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri (1917-1923), Boyut Kitapları, İstanbul, s. 44-45

Hindistan yolu tehlikeye düşebilirdi. İngiltere, Rusya'ya karşı bir güç oluşturabilmek için yeri geldiğinde Osmanlıyı kışkırtabiliyordu. Osmanlı ile Rusya'nın Kafkasya'daki çekişmesi genel itibari ile 1828 Türkmençay antlaşması ile sona erdi. Bu antlaşma ile Rusya, Kafkasya'da büyük bir çıkar elde etmiştir. Ancak Balkan savaşlarındaki antiislam ve antitürk politikası Kafkaslardaki milletlerin tepkisine sebep oluşturu¹⁰³. Bolşevik ihtilali sonrasında Rusya'nın Kafkasya'da hakimiyetinde azalma olunca diğer Avrupa devletleri hemen petrol bölgelerine hakim olmak için harekete geçtiler. Avrupalı devletlerin Azerbaycan'a bakış açısı değişmiş ve sadece toprak parçası olarak görmüyorlardı. Azerbaycan bir petrol bölgesiydi. Bu bölgeyi ele geçiren büyük bir ekonomik güce de sahip olacaktı. Bu bağlamda Osmanlı da bölgeye hakim olmak istiyor ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını destekliyordu. Zaten Azerbaycan'ın da bağımsızlık sürecinde Osmanlı'ya ihtiyacı vardı. Ancak Osmanlı ekonomik çıkardan ziyade bölgede kendine bir üs elde etmeye çalışıyordu¹⁰⁴.

Bu dönemde Azerbaycan coğrafyasında cereyan eden olaylara baktığımızda Bakü'nün Rusların elinden alınması gerektiğini gösteriyordu. Çünkü Bakü; İngiltere, Rusya, Türkiye ve Almanların mücadele alanına dönüşmüştü. Almanlar, bölgede Osmanlı etkisi ile Azerbaycan'ı kendi emelleri için kullanmak istiyordu. Ancak durum Almanların istediği gibi gitmedi. Çünkü Osmanlı yönetimi Bakü'nün hiçbir devlet etkisinde kalmasını istemiyordu. Bu sebeple, Almanya ile Rusya Bakü için birleşmişler ve Osmanlıya karşı bir politika izlemeye karar vermişlerdir. I. Dünya savaşından İttifak grubu yenilince Almanya ve Osmanlı bölgeden çekilmek zorunda kalmışlardır. Özellikle Osmanlı, Mondros ateşkesinde İtilaf devletlerinin her dediğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Mondros gereğince Osmanlı birlikleri Azerbaycan'dan çekilmişlerdir. Almanya'nın da bölgeden çekilmesi ile Kafkasya'da İngiltere ve Rusya etkili olmaya başlamıştır. Dünyanın en büyük petrol şirketlerinden biri olan Royal Dutch-Shell'in sahibi Sir William Augustus Detterding petrol havzalarını ele geçirmeye başlamıştır. Bakü petroleri için İngiltere'nin Entelijans servisi ve Royal Dutch-Shell şirketi birlikte hareket etmeye başlamışlardı¹⁰⁵. Entelijans servisi Rusya'nın içindeki iç savaşı körüklüyor, Kızıl orduya karşı çarpışan mutlakiyet taraftarları olan Denikini, Kolçakı ve Vragelçiləri savunarak onlara silah ve yiyecek yardımında bulunuyordu. İngilizlerin amacı Rusya'da iç savaş çıkarmak ve Kafkasya'ya

¹⁰³ Emin Arif, 2004: Kafkasya jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye rekabetleri ve ermeni faktörü, Ankara: Naturel Yayınları, s. 347

¹⁰⁴ Enis Şahin, 2002: Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara, s.20

¹⁰⁵ M. Çolak, 2014: Osmanlı - Alman Rekabeti çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918) // international journal of history, №6, s. 193

hakim olabilmektir. Bu bağlamda da Bakü petroleri kendilerinin olacaktı. İngiltere ilk başlarda amacına ulaşmış gibi görünse de zamanla Kızıl Ordu kendisine rakip grupları dağıtmayı başarmıştır. Böylece Azerbaycan'da dengeler yeniden değişmiş ve Rusya bölgede yeniden aktif duruma gelmiştir. İngilizler bu durumda Bakü'de çok kalamayacaklar ve bölgeden çekilmeye başlayacaklardır. Ancak İngilizler, bölgeden tamamen çekilmeye hiç de niyetleri yoktu.

"Times" gazetesinin tanınmış yazarı Arthur Moore 1 Temmuz 1922 yılında "Times" gazetesine gönderdiği yazıda şunları belirtiyordu: *"Sözleşmeden sonra bir bölümü Türk ve Müslüman nüfus ile yerleşen Qafqaz biz İngilizler tarafından işgal edildi. Bizim oralarda, hatta Hazar Denizi yanındaki ünlü Merv şehrinde yeterince askeri kuvvemiz var, bu ordu orada durumun sabitleşmesine yardım edecek şekilde yapılandırıldı ve artık Bolşevikleri uzaktan durdurmaya muvaffak olduğumuzu dünyaya gösterdik. Fakat kısa bir dönemden sonra biz Bolşeviklerin önünden çekilmeye mecbur olduk. Şüphesiz ki, Bakü petrolüne sahip olmak için oraya gitmiştik. Ancak bu uğurda daha bir savaşı göze almaya hazır değildik."* İngilizler Azerbaycan bölgesinden askerlerini çekse de konuyu uluslararası bir boyuta taşımayı uygun görmüşlerdir. Yani Ruslar ile Bakü petroleri konusunda anlaşmaya çalışmışlardır¹⁰⁶.

Rusya, İngilizlerin baskısı ile Bakü petrolerini Cenevre toplantısında görüşmüştür. Ancak bu görüşmenin asıl amacı Bakü petroleri olsa da dünya kamuoyuna siyasi içerikli bir toplantı olduğunu bildirmişlerdir. Savaştan önce Bakü petroleri üzerinde pay sahibi olan İngiltere, Fransa ve ABD savaş bittikten sonra kendisinin eski stokları restore edilmesine çalışmışlardır. I. Dünya savaşının bitimine doğru her iki bloğun devletleri Bakü petrolerinden dolayı birbirlerine karşı olumlu yaklaşmaya çalışmışlardır¹⁰⁷. Bakü petroleri için en büyük rekabet Royal Dutch-Shell ve Standart Oil arasında oluyordu. Birbirine yakın görünen İngiltere ve Amerika bile Bakü petrolerinden dolayı anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Birinci dünya savaşı sonrasında baktığımızda devletlerin aslında şirketler tarafından yönetildiğini görebilmekteyiz. ABD ve İngiltere yeni kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin uluslararası alanda tanınmasını engellemeye çalışmalarının perde arkasında bir gizli anlaşmanın olduğu tahmin edilen bir durumdu. Osmanlı Birinci dünya savaşında yenilince Azerbaycan üzerindeki planlarını ertelemeye mecbur kalmıştır. Osmanlının

¹⁰⁶ M. Çolak, 2014: Osmanlı- Alman Rekabeti çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918) // international journal of history, №6, s. 194

¹⁰⁷ M.Görürüymaz, 2008: Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918), Kısmet Yayınları, İstanbul, s. 425

bölgeden çıkma kararına yerel halk özellikle de Nahcivan olumsuz yaklaşmıştır. Nahcivan halkı, eğer Osmanlı giderse Ermenilerin bu bölgeyi işgal edeceklerini biliyorlardı. Bu durumdan da oldukça korkuyorlardı. Çünkü İngilizler bölgeye geldikten sonra Ermeni faaliyetlerine oldukça kayıtsız kalmışlardır. İngilizler de aynen Rusya gibi hareket ederek bölgedeki Türkleri yok sayıyordu. Ancak Azerbaycan Türkleri bağımsızlık için büyük mücadeleler verdi. Ancak ne var ki dönemin büyük devletleri kendi çıkarları için Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımakta gecikiyorlardı.

II. BÖLÜM

2. STEPHAN ŞAUMYAN KİMDİR?

1 Ekim 1878 tarihinde Tiflis'te dünyaya gelen Şaumyan giysi ticareti yapan bir ailenin çocuğudur. Ermeni kökenli olan Şaumyan Rus Çarlığına her zaman bağlı kalmıştır. S. Şaumyan, resmi ve bilimsel kaynaklarda Ermenice: 'Մտեփաւն Գևորգի Շահումյան', Rusça: İngilizce: Stephan Gevorgi Shahumyan' ismi ile bilinmektedir. S. Şaumyan, Sank Petersburg Politeknik Üniversitesi ve Riga Teknik Üniversitesini bitirmiştir. Eğitim sürecinde Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisine girmiştir. Kısa sürede Rusya tarafından Kafkasya'da Komiserliğe kadar yükselmiş ve Türklere karşı soykırımda bulunmuştur. Şaumyan 1917 yılındaki Bolşevik ihtilalinde de önemli rol oynamıştı. Bolşevik ihtilali başarı ile tamamlandıktan sonra Lenin tarafından Kafkasya'da Bolşevizmin yayılması için görevlendirilmiştir. Bakü Kominası döneminde kendi anlatımıyla pek çok sorun yaşamıştır. Şaumyan hem Ermeni-Türk arasında yaşanan etnik mücadeleye müdahale etmiş hem de Kafkas İslam Ordusu ile mücadele etmiştir. Şaumyan, her zaman kendi ismini kullanmamış Suren, Surenin, Ayaks gibi isimler de kullanmıştır. Şaumyan Bakü'yü ele geçirmiş ancak bu uzun sürmemiştir. Temmuz 1918'de bu iktidarı son bulmuştur. 26 Bakü Komiseri lideri olarak da görev yapan Şaumyan, İngilizlerden kaçmıştır. Sadece Şaumyan değil diğer komiserler de kaçmıştır. Hazar Denizi kıyısında İngilizler ve Bolşevik karşıtları tarafından yakalanarak idam edilmiştir. 20 Eylül 1918 tarihinde idam edilen Şaumyan pek çok gazete ve eser de çıkarmıştır. Şaumyan yazdığı eserlerden birinde şöyle demiştir: *“Kafkaslar'da tarihen Ermenistan adlı bir devlet yer almamıştır. Bizim (Ermeni) tarihçiler Ermenistan'dan her zaman sanki müstakil bir devletmiş gibi bahsederler. Ermenistan denen bir halkın, Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere ve başka çağdaş milletlere benzetmek ne kadar manidar. Tüm bunlar hiçbir tarihi hakikati arz etmemektedir”*¹⁰⁸.

2.1. Bakü Katliamlarının Temel Sebepleri

Ruslar, bilindiği gibi Bolşevik ihtilali neticesinde işgal ettiği yerlerden çekilme kararı almıştır. Erzincan mütarekesi ile savaşı bitirmiş ve barış yapmaya çalışmıştır. Rus işgali altındaki Ermeniler, Rusların isteği ile çeşitli taburlar kurmuşlardır. Ruslar işgal ettiği yerlerden çekilince bu yerlere Ermeni taburları hakim olacaktır. Bu da Ermenilerin Türklere

¹⁰⁸ Beşir Mustayev, 2011: “Anton Salamanov'un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları Katliamlar (1918–1919)”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.30, Erzurum, s.339

çatışma sürecini başlatacaktır. Bununla beraber Ruslar her ne kadar geri çekilse de bölgede Ermenileri teşkilatlandırmak için geride subay ve silah bırakmışlardır. Ermenilere destek veren sadece Rusya değildir. İngilizler de bu süreci iyi değerlendirmiş ve Bakü petrollerine sahip olmak için Ermenileri desteklemiştir.¹⁰⁹

Birest Litovsk antlaşması Güney Kafkasya tarafından ret edilmek istenmesi sonucu bölgeye Osmanlı saldırısı olmuş ve neticede de Ruslar Kars, Ardahan ve Batum'dan çekilmişlerdir. Ancak Bolşevikler bunu kabullenememişlerdir. Ruslar, Osmanlıya karşı bir üs olarak kullandığı Transkafkasya'nın elde kalabilmesi için askerlerinin terhis edilen kısmı Tiflis'te bırakılmak istenmiştir. Ancak Güney Kafkasya Komiserliği ise buna izin vermemiştir¹¹⁰. Ruslar ise Tiflis'e uğramadan Şemkir istikametinde yol almıştır. Şemkir'de Rus askerleri ile Azerbaycan Milli birlikleri arasında çatışma yaşanmıştır. Bu milli birlik Petrograt'tan getirilen Tatar süvarileriydi. General Şihlinski tarafından idare edilen ordu Rus ordusundaki Müslümanlar tarafından oluşuyordu. Şemkir'deki sıkıntılar bittikten sonra Ruslar bu kez de Şamhor'a doğru yol almıştır. 18 Ocak 1918 tarihinde bu kez de Şamhor'da çatışmalar yaşanmış ve tarihe Şamhor katliamları olarak geçmiştir. 1000 civarında Azerbaycan Türkü öldürülmüştür. Ancak Rus askerlerinin burada yenilgiyi kabullendiklerini ve silahlarını bıraktıklarını görebilmekteyiz. Bu durum Bakü'deki Bolşevikleri sıkıntıya düşürmüştür. Bolşevikler çareyi Taşnak Ermeni çetelerinde bulmuşlardır. Bakü'deki Müslümanlar ise Rusların Ermenileri yanlarına çekmesinden doğal olarak rahatsızlık duymuşlardır. Çünkü bölgedeki Ermeni çeteleri silah bakımından Azerbaycan Türklerinden daha güçlüydüler. Ruslar bu Ermenileri iyi kullanmışlar ve şehirde kalmaları gerektiğini belirtmişlerdir. Ermenilerin zaten öteden beri Türklere karşı cephe içinde oldukları malumdur. Rusların da desteği ile bölgede aktif olmayı düşünmüşlerdir. Ruslar da Ermenilerin bu kinine tepki göstermeyecek ve Türklere yapacakları çatışmaya doğrudan müdahil olmayacaklardır. Bu durum zaten Rusların işine gelmekteydi. Bir taşla iki kuş vurabileceklerdi. Hem Türklere zarar görecekti hem de kendi istediklerini Ermenilere kolayca yaptırabileceklerdi¹¹¹.

---

¹⁰⁹ N. Fahri Taş, 1995: Erzincan Mütarekesi ve Birest- Litovsk, Ankara, s. 39; Selami Kılıç, 1996: "Tarihi Gerçekler ve Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezalimine Dair Bazı Belgeler ", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S.6, s. 151-152

¹¹⁰ Elçin Naciyev, 2006: Kafkaslarda Türk Katliamı, Emre Yayınları, İstanbul, s. 67

¹¹¹ Swietochowski, Tadeusz, 1998: Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1910-1920 (Çev: Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul, s. 154-158

2.2. 31 Mart 1918 Bakü Katliamları

Bolşeviklerin, Ermeni çeteleri ile işbirliği yapması bölgede büyük bir çatışma yaşanacağını da göstergesidir. Bunlara karşı en büyük direnişi hiç şüphe yok ki Azerbaycan Milli Birlikleri yapacaktır.

Esasen belirtmemiz gerekir ki Bakü sadece Rusların değil dünyanın büyük devletlerinin ele geçirmek istediği bir yerdi. Çünkü Bakü özellikle yer altı kaynakları bakımından oldukça zengin bir yerdi. Bakü petroleri her devleti cezbetmiştir. Coğrafyaya en yakın büyük devlet ise Bolşevik Rusya'dır. Ruslar da bizzat kendileri uğraşmamış Ermenileri kullanmıştır. Yani bölgede Türkler cefa çekerken Ruslar da sefasını sürecektir. Ruslar bölgede özellikle de Bakü de aktif siyaset izlemek için Şaumyan'ı görevlendirmişlerdir. Şaumyan belki de Ruslar açısından bu iş için biçilmiş kaftandır. Ermeniler ile yakınlığı bilinen Şaumyan'ın bölgeye gelmesi Ermeni milliyetçilerini de heyecanlandırmıştır¹¹². Ermeniler sayesinde kısa sürede Bakü'de güçlenen bir Şaumyan görebilmekteyiz. Bakü ise fikir olarak ikiye ayrılmıştır: yenilik taraftarları ile yenilik karşıtları. Bunun yanında Şaumyan'ı rahatsız eden durumlar da vardır. Müsavatçıların Milli birlikleri bir yerde toplama çabası ve Bakü Sovyeti için yapılan seçimlerde büyük çapta oy toplaması doğal olarak Şaumyan'ı endişelendirmiştir¹¹³. Bakü'deki Müsavat partililer Bolşeviklere karşı bir güç oluşturmak istemişlerdir. Bu partinin temel amacı Azerbaycan toprak bütünlüğünün korunmasıdır. Bu amaç doğrultusunda 1918 Ocak'ında Müslüman Ordu Karargahları'nı kurmuşlardır. Şaumyan, yanındaki Bolşevik birlikleri ve Ermeni çeteleri ile harekete geçmiştir. Saldırı yapmak için fırsat kollamışlardır¹¹⁴.

Bolşevikler Bakü'de her şeyi ellerinde tutmak istiyorlardı. Hatta çoğu zaman bunu da başarmıştır. Anca halkın çoğunluğu Müsavat Partisinin etrafındaydı. Bu parti 1911 yılında Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulmuş olup bağımsızlığı savunmaktadır. Ara ara Bolşevikler ile Müsavat Partisinin arası iyi olsa da genel itibari ile sıkıntılar hep ön planda olmuştur. 9 Mart 1918 tarihinde Bakü'ye Azerbaycan Vahşi Tümeni¹¹⁵ gelmiştir. Bu

¹¹² Elçin Naciye, Kafkaslarda Türk Katliamı, s. 75

¹¹³ Mehman Süleymanov, 1998: Azerbaycan Ordusu: 1918-1920, Harbi Neşriyat Yayınları, Bakü, s. 62

¹¹⁴ Elçin Naciye, 2014: "Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart-1 Nisan 1918)", Yeni Türkiye, S.60

¹¹⁵ "Vahşi Tümen", Rus geri birliklerinde Türk cephesinde ayaklanma riskini minimize etmek için, Kafkasya'da 'daha amansızları' yani savaşçı, girişimci ve yetenekli 'yerli unsurları' yok etme isteğinin bir sonucuydu. Bilindiği üzere, Osmanlı ordusunda azımsanmayacak sayıda Çerkes, ayrıca Çeçen, Abaza, Oset, Avar, Dargin ve diğer sürgün Kafkasya halklarının ilk neslinden kişiler hizmet veriyordu. Bu gençler, savaşarak vatanlarına yol açma ve Rusya'dan atalarının mezarlarını geri alma konusundaki düşüncelerini gizlemediler. Rusya'nın 1877'deki ayaklanmaya benzer şekilde, Osmanlı saldırısına destek olacak ortak

tümen şehirde Bolşevikler açısından korku uyandırmış ve tümenin kumandanı Taleşinski, Şaumyan tarafından tutuklanmıştır.

Ayrıca Müslümanlar da propagandaya devam etmekteydi. Özellikle camilerde halkı silahlı bir direniş olması için galeyana getiriyorlardı. Şehirde Taleşinski'nin serbest bırakılması için tepkiler artarken Elivina gemisi Müsavatçıları silahlanmışlardı. Bu işleri daha da çığırından çıkarmıştı. Bolşevikler de bunların tepkisini daha da kırabilmek için bu mürettebatın da silahlarına el koymuştu. Halk ise bu kez camilerden ziyade sokaklara dökülmüştü. Bolşeviklerin silahları geri vermesini ve Bakü'yü terk etmelerini istiyordu¹¹⁶. Buna karşın Ermeni Taşnak-Sutyun çeteleri de farklı bir propaganda yapmaya başlamışlardı. Azerilerin, Bakü'de Hristiyanları katledeceğini bildirip kendi yandaşlarını artırmaya çalışıyorlardı. Ermeniler kurnazca hareket etmiş ve kendi ailelerini şehirden uzaklaştırmıştır. Sanki yapacakları katliama hazırlık yapıyorlardı. Azeri Türkleri bundan haberi olmadığı için şehirde savunmasız kalmışlardı. Bir süre sonra Bolşevik askerlerinin Bakü yakınlarındaki Şamahı kentinde ve civarında bulunan Müslüman Türkleri öldürdüğü haberleri yayıldı. Bakü tepki gösteriyor ama yardım etmesi imkansız gibiydi. Bakü'de ise halk resmen ikiye bölünmüştü. Hem Türkler hem de Ermeniler kendi bölgelerinde siper kazmaya başlamışlar ve savaşa hazırlanıyorlardı. Katliamdan bir gün önce yani 30 Mart'ta Bolşevik grup saldırılarını gerçekleştirmek için Şaumyan, Çaparidze, Korkanov, Saakyan, Yolçıyan, Suhartsev, Saakyan önderliğinde "İnkılabı Müdafaa Komitesini kurdular. Bunların içinde Suhartsev Katliamdan sonra yapılan toplantıda Müsavat partisinin bayrağını ayaklar altında parçalamış ve Osmanlı Devleti'nin Bakü cephesini aldık diye mutluluğunu da dile getiren biridir. Sözde inkılap komitesi olan bu komiteye hiçbir şekilde Türk alınmamış ve başkanlığına da Şaumyan getirilmiştir. Zaten bu komite az evvelde bahsettiğim Elivina gemisinin mürettebatının silahına el koymuştur. Türklerin ellerindeki silahlar toplatılmaya başlatıldıkça asayiş sorunu daha da artıyordu. Şehirde dükkanlar kapatılıyor halk dışarıya çıkamıyordu. Halkın ısrarla Taleşinski ve silahların iadesini istemesi Bolşeviklerinde tepkisinin artmasına sebep oluyordu. Durumun ciddi olduğunu anlayan Milli Türk Askeri teşkilatlarının liderleri İnkılabı Müdafaa Komitesine gelmiş ve silahların "Himmet" Müslüman Bolşevik Komitesi aracılığı ile tekrar iadesini istediler. 30 Mart'ta N.

Kafkasya ayaklanmasından endişe duymasını gerektirecek bütün şartlar mevcuttu. Olayların bu şekilde gelişmesine engel olmak için alınan engelleyici tedbirlerden biri de Vahşi Tümen'in kurulması oldu.

¹¹⁶ Nesrin Sarıahmetoğlu, 2006: Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920), TTK, Ankara, XVI. Dizi, S.92, s. 383

Nerimanov¹¹⁷, Şaumyan ile görüşmeler yapmış ve silahların iadesi için söz almıştır. Fakat bu anlaşmaya özellikle Taşnak çeteleri uymamış ve çatışma ortamı başlatmışlardır. Bu çatışmada ilk ateş nereden geldi bilinmez ama sonuçta ateş edilmişti. Şehir kısa sürede savaş alanına dönmüştü. Şaumyan derhal harekete geçmiş ve Ermenileri silahlandırmıştı.

Azeri Türklerine karşı Ermeniler ile Bolşevikler birlikte hareket edecekti. Şaumyan'ın şehirde sözü geçtiği için Müslümanların ellerindeki silahları da zorla toplamakla kalmıyor diğer yandan da Müslüman liderleri tutukluyordu. Şaumyan'ın görünürdeki gerekçesi Bolşevizmi korumak ve kurtarmaktı.

Şaumyan'ın isteğine şehirdeki Bolşevikler, Taşnaklar ve Sağ Eserler katılmıştır. Bakü'de ellerinde silahlı bir şekilde rahatça dolaşan Ermeniler olmasına karşın Azeri Türklerinin ise ellerinde silahları yoktu. Bunlar yetmezmiş gibi Müslüman askeri birlik de şehri terk edince şehir tamamıyla savunmasız kalmıştır. Bu dönemlerde yaşayan Hamit Sultanov durumu şu şekilde aktarmaktadır: “*Öğlen saat ikide N. Nerimanov odasında Resulzade ile görüşme yaptı. Bu görüşmeye Şaumyan da katıldı. Şahsen bulunduğum bu toplantıda müsadere edilmiş silahların Himmet teşkilatının vasıtasıyla Müslümanlara iade edilmesi karara bağlandı. Büyük üzüntüyle ifade etmeliyim ki bu toplantıdan iki saat sonra çatışma başladı.*”¹¹⁸. Yani şunu belirtebiliriz ki alınan kararlara Şaumyan ve Ermeni çeteleri hiçbir şekilde uymamıştır.

Bolşeviklerin yanına sadece Ermeniler geçmemişti. Ermenilerin yanında Menşevikler, Es-erler, Hazar Askeri Donanması ve Kadetler de vardır. Ancak bu ittifaktan en karlı çıkacak olan millet hiç şüphe yok ki Ermeniler olacaktır¹¹⁹.

Ermeni Taşnak çeteleri liderleri ile Bakü Sovyeti birlikleri liderleri 29 Mart'ta bir araya gelmişlerdir. İşte bu toplantıda savaşma kararları almışlardır. 30 Mart akşamı da ilk çatışmalar başlamıştır. Bolşevikler büyük kalabalık halinde Mars tiyatrosunun üstüne çıkarak halkı öldürmeye başarmıştır. Şaumyan ise emrindeki Esiryans'a Müsavat partisi liderlerini tutuklama emri vermiştir. Tabii ki bu tutuklama da çok kanlı bir şekilde olmuştur. Taşnaklar ilk başlarda tarafsız olduklarını söylemişler ancak çatışma başladıktan sonra

---

¹¹⁷ N. Nerimanov 1870 yılında Tiflis'te dünyaya gelmiştir. Komünist partide görev yapmış Sovyet devlet adamıdır. 1905 yılında Himmet Müslüman Bolşevik Komitesinin başına geçmiştir. Genel itibari ile Bolşevik safında yer almıştır.

¹¹⁸ Elçin Neciyev, 2005: “31 Mart (1918) Bakü Katliamları”, Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul, s. 30

¹¹⁹ Elçin Naciyev, “Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart-1 Nisan 1918)”, Yeni Türkiye, s.8

sözde tarafsızlıklarını bozmuşlar ve Bolşeviklerin yanında mevzilenmişlerdir. Mehmet Emin Resulzade ise durumu şu şekilde açıklamaktadır: “*Milli Türk teşkilatının kararlı bir şekilde müdahale etmesi sonucu bu olay küçük bir zararla yatıştırılmak istenmişti. Fakat saygısız bir takım cahilin fitneye alet olması ile, fitne yeniden alevlenmeye başladı. Zaten günlerden beri katliam hazırlıkları yapan Bolşevik-Ermeni askeri birlikleri şehrin Müslümanlarla meskûn mahallerine bombalar yağdırmaya devam ettiler.*”¹²⁰.

Bakü’de Bolşevikler her geçen saat daha da güçleniyorlardı. 30 Mart akşamından itibaren katliamlar daha da artmıştır. Bolşevikler Goşa Gala kapısı ve İsmailiye binaları etrafında adeta terör estiriyorlardı. Metropol otelinin üstünde ağır silahlarla sivil halka ateş ediliyordu. Bu bölgede Bolşeviklere Avakyan komutanlık ediyordu.

Avakyan sürekli bölgeye takviye çekiyordu. Gelen takviyeler içinde Kızıl Ordu I. Alayı ve 36. Türkistan Alayları da vardı. Bunların da gelmesi ile Bolşevikler katliamlarını artırmışlardır. 31 Mart sabahında Ermeniler Azeri Türklerinin bazı mahallelerini ele geçirmişlerdi. Ermenilerin Hazar denizinde bulunan gemilerinden de sahil bölgelerindeki Türk mahalleleri topa tutulmuştu. Türkler hala ne olduğunun farkında bile değillerdi. Savunmasız bir şekilde saklanmaktan başka çareleri yoktu. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki gemideki Ermeniler sivil halkı öldürdüklerini bilmiyorlardı. Bunun farkına vardıklarında bombalamayı kesmişler ancak iş işten geçmişti. 31 Mart günü katliamlar devam etmiştir. Akşama doğru şehrin merkezi ele geçirilmeye çalışılmıştır. Bu katliama liderlik yapanlar arasında Anançenko, Suren Şaumyan, Ovçiyen, Galetyan, Sarkis, Gaber-Kori, Artak, Manuçarov, Akapov gibi kişiler bulunmaktadır. Ayrıca Kızıl Ordu birlikleri de aktif bir şekilde katliama destek vermektedirler¹²¹.

Ermeniler, Bolşeviklerden aldıkları güç ile evlerin içlerine kadar girmekte ve canlı bırakmamaktadırlar. Mesela bir grup Ermeni bir evde sekiz kadını ve çocuğu kurşunlamışlardır. Bir başka Ermeni grup ise Bala Ahmet Muhtarov’un evine zorla girmiş ve dokuz Müslümanı kilisenin önüne getirerek kurşunlamışlardır. Dağıstan oteli ateşe verilmiş ve cesetlerden bazıları da bu otelin içine atılmıştı¹²². Şehrin merkez sokaklarında kadınlar ölmüş Türklerin üzerinde zorla dans ettiriliyorlardı. Dans sonrasında ise kılıçlarla

¹²⁰ Elçin Neciyev, “agm”, Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri, s.31

¹²¹ Elçin Neciyev, “agm”, Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri, s. 32

¹²² Elçin Neciyev, “agm”, Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri, s. 32

etleri kesiliyordu. Türklerin uğradığı bu katliam sadece Bakü’de değildi. Buna benzer katliamlar, Şamahı, Kuba, Haçmazda, Lenkeran, Hacıkabul ve Salyanda’da yapılmıştır¹²³.

Bakü’deki yaşanan bu katliamlar hiç şüphe yok ki Moskova’nın da dikkatinden kaçmamıştır. Bolşevik lider Lenin, olaylar karşısındaki mutluluğunu Şaumyan’a şu şekilde bildirmiştir: “Aziz kardeşim Şaumyan! Sizin sağlam ve kati siyasetiniz bizi çok sevindiriyor. Başarılı siyasetinizi şimdiki ağır durumun gerektirdiği ölçülü bir diplomasi ile birleştirdiğiniz zaman biz Bakü’de hakimiyeti kendi elimize almış oluruz.”. Lenin, Bakü’nün daha çabuk düşebilmesi için Şaumyan’a destek göndermeye karar vermiştir. Bu destek içinde bir bölük asker, iki uçak, iki zırhlı araba, beş bin tüfek bulunmaktadır¹²⁴. Yani ortada bir avuç Türk ve bu Türklere karşı da büyük bir ordu bulunmaktaydı.

Azeri Türkleri bu çatışmanın bir an önce sona ermesi gerektiğini bildirmiştir. Bolşevikler ise kendi taleplerinin kabul edilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Bunlara göre çatışmaların tek sebebi Müsavat partililerdir. 31 Mart saat üçe kadar talepleri kabul edilmezse çatışmalar devam edecektir. Saat dört civarında Azerbaycanlı liderler barış konferansı için bir araya gelmişlerdir. Bolşeviklerle yapılan antlaşmada ateşkese karar verilmesine rağmen katliamlar 2 Nisan akşamına kadar sürmüştür. Bu süreçte İsmailiye bölgesinde yangınlar çıkmış ve vahşet tam hızı ile devam etmiştir. Türkler artık şehri boşaltmaya başlamışlardır. Azeri Türkleri başsız kalınca M Azizbeyov komiser olarak Türklerin başına getirilmişti. Azizbeyov Türklerin şehirden çıkmasını yasaklamasına rağmen pek çok kişi canını kurtarmak için gitmişti. Ermeni çeteleri, Türk çocuklarına bebelerine olmadık işkenceler yapıyorlardı. Bu bebekleri süngülere geçirip havaya kaldırıyorlardı. Kadınlar çıplak halde saçlarından bağlanıp sokaklarda eziyet ediliyordu. Diri diri çukurlara atılarak toprakla üstleri örtülüyordu¹²⁵. Ortalık 3 günde tam bir kan gölüne dönmüştü. Ermeniler neden böyle bir vahşet yaşatmışlardı, neyin intikamını alıyorlardı, bunları anlamak gerçekten imkansızdı.

Bolşevikler 31 Mart’ta bir ultimatom yayınlamışlardır. Buna göre; Sovyetlerin her emrine uyulacak, Müsavat partisi kapatılacak ve Müslümanlar tarafından kesilen Bakü-Tiflis ve Bakü Petrovsk tren yolları açılacaktı. 31 Mart’ta sözde ateşkes olsa da Türklere yönelik cinayetler ve katliamlar hiç bitmeyecektir. Ermeniler, amansızca Müslümanları

¹²³Cemil Hasanov, 1997: “1918-ci İlin Yazı Azerbaycan’da Ermeni Terörizmi ve Soykırımı”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 110, İstanbul, S. 80-81

¹²⁴Elçin Neciyev, “agm”, Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri, s. 32

¹²⁵Elçin Neciyev, “agm”, Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri, s. 34

katledeceklerdir. Her ne kadar olaylar başlamadan Müslümanların yanındaymış gibi görünen Ermeniler asıl amaçlarına da ulaşmış oluyorlardı. Olaylar zaten çığırından çıkmış ve iki miller arasında milli ayaklanma gibi görülmüştür.

Ermeniler saldırılarını meşrulaştırmak için -özellikle şehrin iç kısımlarında- Türklerin Hristiyanları katlettiğini bundan dolayı Türklere tepki gösterdiklerini belirtmişlerdir¹²⁶.

Katliam sonrasında Menşevik gazetesi olan Naş Golos bölgede araştırma yapmış ve şunları nakletmiştir: *“Her taraftaki cenazeler çok kötü durumda idi. Teze Pir mescidinin etrafında çok ağır bir görüntü vardı. Bu nefret ve aşağılama duygusunun kemiklere kadar işlediğinin bir göstergesiydi. Bu husumeti ortadan kaldırmak, bu nefretin oç alma hissine dönüşmesinin önüne geçmek için çok çalışmak gerekmekte idi.”*¹²⁷. Şaumyan ise “1918 yılının mart ayında Bakü’de teşekkül eden Bolşevik kuvvetlerinin sayısı altı bin kişiyi buluyordu. Bunların elinde iki adet zırhlı tren ve bir adet zırhlı otomobil bulunuyordu. Elllerinde bulunan silahlar Bolşeviklerin gücünü bir hayli artırmaya imkan veriyordu.” diyordu¹²⁸. Yani Bolşevikler 1918 yılında Azerbaycan’da özellikle de Bakü’de hızlı bir şekilde teşkilatlanmış ve askeri birlik elde etmiştir. Şaumyan bu katliamı bir iç savaş olarak göstermiştir.

13 Nisan’da Şaumyan Moskova’ya bir rapor göndermiştir. Bu raporunda: *“30-31 Mart ve 1 Nisan’da Bakü’de şiddetli çatışmalar oldu ve biz kazandık. Bizim için çatışmanın sonuçları iyi olmuştur. Biz kendi isteklerimizi onlara anlattık, onlar da konuşmadan ve tartışmadan şartlarımızı kabul ettiler. Bu olayda başarı elde etmemize Avrasya okulunun öğrencileri de yardım ettiler. Biz çatışmada parlak sonuç elde etmiştik. Düşman tamamen çöktürülmüştü. Onlar Bakü’de üstünlük sağlamış olsalardı, şehri Azerbaycan’ın başkenti yapacak, gayri Müslimlerin silahlarını alıp onları katledeceklerdi.”*¹²⁹. Bu raporda Şaumyan olayları kendi penceresinden anlattığı gibi yaptıklarında da haklılığını belirtmiştir. Kendi bölgesinde barış için yaşamak isteyen Türkleri terörist olarak göstermiş ve algı operasyonu yaratmıştır.

¹²⁶ Nesrin Sariahmetoğlu, Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920), s. 386-387

¹²⁷ Cemil Hasanov, “agm”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 110, İstanbul, S. 79

¹²⁸ Cemil Hasanov, “agm”, s.80

¹²⁹ Veli Habiboğlu, 2000: “Azerbaycan’da 1918. İl Soykırımı, Stephan Şaumyan’ın ve Hemkarlarının Hıyaneti”, Respublika, Bakü, No:70, s. 4

Yaklaşık bir yıl sonra ABD tarafından General Harbour bölgeye gelmiş ve araştırma yaparak rapor hazırlamıştır. Yaptığı araştırmalarda Ermeniler kendilerini aklamaya çalışmıştır. Olayın baş aktörü olan Ermeniler sanki kendilerine katliam yapılmış gibi tepki göstermişlerdir. Ermeni papaz Bagrat Ermenilerin olayla doğrudan bağlantısının olmadığını iddia etmiştir.

Olaylarda 1000 kişinin öldüğünü ve bunlardan bir kısmının Rus ve Ermeni olduklarını söylemiştir¹³⁰. Halbuki 3 günde yaklaşık 12000 Türk katledilmiştir¹³¹. Rusların amacı sadece Azerbaycan'daki Türkleri öldürmek değildi. Kafkaslardaki bütün Türklere yönelik katliamlar yapıp Ermenileri istedikleri gibi yönlendirebilmektir.

2.3. Bakü Katliamları ve Tanıklar

31 Mart 1918'deki Bakü olayları hiç de unutulacak bir olay değildir. Bu katliamlarda binlerce kişi öldürülmüş ve binlercesi de göçe tabi tutulmuştur. Bakü olaylarını araştırmak için 1919 sonlarında Soruşturma Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon pek çok kişinin ifadesini almış ve değerlendirme yapmıştır. İfadesi alınan bazı kişilere kulak verelim.

Yahudi genci Aleksandr Naumoviç Kvasniç : *“Bakü’de 29-31 Mart’ta cereyan eden olaylar hakkında şunları söyleyebilirim. İki halk arasında ilişkiler, Mart Katliamı veya hâkimiyetin Ermenilerin eline geçtiği tarihe kadar gayet iyiydi. Son 10-15 yıl içerisinde onlar arasındaki dostluk ve ilişkileri hiçbir şey bozmaya yetmiyordu. Maddi sorunlar da problem değildi. Müslüman halk topraktan elde ettiği ürünü veya ilçelerden uygun fiyata aldığı tarım ürünlerini şehre getiriyor ve orada satıyorlardı. Onlar ticaretle uğraşmıyorlardı. Ticaret daha çok Ermenilerin elinde bulunuyordu. Bunun haricinde Ermenilerin hem Bakü Sovyet’inde görev almaya başlamaları, petrol sanayinde çok sayıda Ermeni’nin istihdam edilmesi müslüman halkın itirazına sebep oldu. Bunun üzerine gece geç saatte şehirde ateş sesleri duyuldu. İlerleyen saatlerde silah sesleri hiç susmadı. Ermeniler kendilerine yetecek kadar silaha zaten sahiplerdi. İlave silah için 2.000 manat meblağında para ayarlamışlardı. Onlara neden silah alıyorsunuz sorulduğu zaman, verdikleri cevap çok enteresandı: “Şimdi Azeriler geldiğinde silaha neden ihtiyacımız olduğunu anlayacaksınız” diyorlardı. Fakat artık çok geç, ben birkaç yıldır onlarla beraber yaşıyorum, onlar burada hâkimiyeti ele geçirmek için uğraşıyorlar. Benim farklı*

¹³⁰ Emin Arifoğlu Şihaliyev, 2002: “Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu”, Türk Kültür ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı Yayını, Ankara, s. 109

¹³¹ Elçin Neciyev, “agm”, Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri, s. 34

mekânlarda gerçekleştirilen toplantılardan haberim yok; Fakat mevzunun aynı olduğunu biliyorum. Hazırlık yapmak gerekiyordu, o gün çok yakındı, ben kendim birkaç toplantılarına katıldım ve onların sosyal konular hakkında konuştuklarına şahit olmadım ve bu şüphe uyandıran meseleyi onlara sorduğum zaman da hiçbir karşılığını alamadım. İşin daha ilginç tarafı ise o günlerde Ermeniler farklı farklı evlerde toplanıyorlardı. Bu toplantılarda konuşulan konular tamamen bir birinin aynısıydı. Hazırlık yapmak gerekiyor, o gün çok yakındadır.

Ayrıca da toplantılarda herkesin uyanık olması tavsiye edilmekteydi. Ben bu toplantıların ikisine katıldım. Toplantılar birkaç yıldan beridir yapılmaktadır. Ben şaşkın şekilde onlara soruyordum, siz neden böyle toplanıyorsunuz. Fakat hiçbir cevap alamıyordum. Şüphe ile bakıyordum bende bunlara. Sonuç olarak bir ev sahibinin konuşmalarından her şey açıklık kazandı. Gerçekleştirilen konuşmalar sonucu şöyle bir karar alındı: Bolşeviklerin müslüman Azerilere, onların da Bolşeviklere karşı besledikleri kötü münasebet sonucunda Azerilere kötü bir ders vermek niyetindeydi Ermeniler. Nitekim Ermeniler Azerilere karşı çıkararak onlara karşı çok önceden gelen garazlarını halledeceklerdi. Böyle güzel bir fırsat bir daha ele geçemeyebilirdi. İlk önce Bolşevikler saldırıya geçecek ve akabinde Ermenilere bu ordunun içine sızacaklardı. Daha önceden belirttiğim üzere Bolşevik Ordusunun tamamına yakını Ermenilerden müteşekkildi. Katliam için bahane aranıyordu. Bu da çok kısa zamanda bulundu. Bu da Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in oğlunun ölümü ve onun defnetme merasimi idi. Tağıyev'in oğlunun cenazesi Bakü'ye getirilmiş ve tören yapılmıştır. Törende Müslüman halkın büyük bir kısmı taziyelerini iletme için toplanmıştı.

Tören için gelenler törenden sonra evlerine dönecekleri zaman Bakü Sovyeti İcra Komitesi onların silahlı olduklarını ima ederek bir ültimatoma yayınladı. Ültimatoda silahlarını iade etmeleri için onlara 24 saat zaman tanındığı yazılıdır. Halk bu olaydan altı gün sonra İsmailiye binasında toplanarak protesto mitingi gerçekleştirmiştir. Mitingde: "Ermeniler ellerinde bulundurdukları silahları iade etsinler biz silahlarımızı hemen teslim edeceğiz" sözlerinin şahidi oldum. Fakat İcra Komitesi Ermeni yandaşları olduğundan dolayı onlardan olumlu bir cevap alınamadı."¹³²

A. Kluge: "Ocak 1918'de Bakü'de Müslüman Ordu Karargâhı kuruldu. Garnizon komutanı General Talişinski idi. Alay Bakü'ye geldiği gün subaylar Bolşevikler tarafından

¹³² Elçin Neciyev, "Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart-1 Nisan 1918)", Yeni Türkiye, s. 11-12

hapse atıldı. Subay ve askerleri hapse atan ise Ermeni askerleriydi. Subayların büyük bir bölümünün Çarlık döneminde jandarma olarak görev yapmış olmaları hapsedilmenin sebebi olarak gösteriliyordu. Aynı dönemde Ermeni partisi olan Taşnaksutyun Sovyet Hükümetiyle birleşmişti. Bu birleşmenin asıl amacı Müslümanları katletmek için işbirliğinden ibaretti. Ermeniler Müslümanların onlara karşı katliam yapacaklarını düşündükleri için müslüman askerleri hapsedmişlerdi.

Katliam başlamıştı, öldürülenler arasında ihtiyarlar, kadınlar ve çocuklar da mevcuttu. Müslümanlar bunu yapmakla Ermenilerin onları çatışma için tahrik ettiklerini çok iyi anlıyorlardı”¹³³.

H. Şahbalı: “Guba Katliamına canlı şahitlik etmiş Şahbalı'nın Soruşturma Komisyonuna verdiği ifadelerden: “Guba'da o kadar insan öldürülmüştü ki, sokaklar tamamen al kana boyanmıştı. İki bin insan şehir merkezine toplatılmış ve tam kurşuna dizilmek üzereyken içlerinden biri Bolşevik-Ermeni birlikleri başkanına yaklaştı. Aralarında belli bir konuşma geçti. Konuşmadan sonra birlik başkanı askerlerin silahlarını aşağı indirmeleri emrini verdi. Kadın ve çocuklar ağlıyorlardı. Ermeni zabıtlardan biri yanına beş asker alarak genç-güzel kadınları seçmeye başladı. Elliden fazla kadın seçmişlerdi. Bu kadınları bir yerlere götürdüler ama nereye götürdükleri belli değildi. Kadınlardan birinin erkek kardeşi buna itiraz edince hemen kurşunlanarak öldürüldü. Onun cenazesini yere atarak gözlerini bıçakla çıkardılar. Eli kanlı Ermeni askeri çıkardığı gözleri kalabalığın içine fırlattı. Kalabalıktan bağırış çığırış sesleri çıkmaya başladı. Bunun üzerine Ermeniler kalabalığı koyun sürüsü gibi önlerine katarak dövmeye başladılar.

Kalabalıktan bir ihtiyar kendisini önlerine attı. İhtiyarın karnını süngü ile delerek öldürdüler. Bu göz ile bakılması facia değildi.”¹³⁴.

2.4. Bakü Katliamlarının Azerbaycan Edebiyatı'ndaki Yeri

Hemen hemen her millet yaşadığı acıları, mutlulukları kendi edebiyatlarına yansıtılmışlardır. 31 Mart olayları da Azerbaycan Edebiyatı'nda yerini almıştır. Sovyet rejimi Azerbaycan'a bu konuda da baskı uygulayarak 1920'li yıllarda bu konularla ilgili edebi

¹³³ Elçin Neciyev, “Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart-1 Nisan 1918)”, Yeni Türkiye, s. 12

¹³⁴Elçin Neciyev, “Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart-1 Nisan 1918)”, Yeni Türkiye, s. 12; Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, 2008: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Gafgaz İslam Ordusu, Anar İskenderov, “1915-1920-ci İllerde Azerbaycan'da Türk ve Müslümanlara Karşı Hayata Geçirilen Soykırımlar”, Gafgaz Üniversitesi, Gafgaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyatı, Bakı, s. 75-92

yazılar yazmasını yasaklamıştır. Rusya'nın amacı bu kanlı olayları unutturabilmektir. Ancak 1918-1920 arasındaki eserler elimizde kalabilmiştir. Mehmet Emin Resulzade, Cafer Cabbarlı, Üzeyir Hacıbeyli, Seyyid Hüseyin, Muhammed Hadi, Mirzebala Memmetzade, İbrahim Halil, Hacı Selim Seyyah, Yusuf Vezir gibi kişiler 31 Mart katliamlarını anlatan eserler bırakmışlardır. Cafer Cabbarlı Bakü şehitleri için “Dur ey har olan millet” diye bir mersiye yazmıştır. Azerbaycan gençleri bu mersiyeyi şehitlerin yedisinde ve kırkında okuyup gözyaşı dökmektedirler. Aynı zamanda düşmana karşı da birlik mesajı vermektedir.

Gül zari-Vatan soldu
Millet hari- zar oldu
Hami payimal oldu
Dur ey har olan millet

Bir yanda edu cellat
Bir yan Nalevu feryat
Ol bu zulümden azat
Dur ey har olan millet

El çek bu heketten
Kurtar bu esaretten
Har ol bu hecaren
Dur ey har olan millet

Yazılan bu şiir günümüzde hala geçerliliğini korumaktadır. Cafer Cabbarlı'nın bir diğer eseri de “Ehmed ve Gumru” hikayesidir. Bu hikayede de katliamların iki genci nasıl etkilediği ve ne hallere düşürdüğü anlatılmıştır¹³⁵.

Azerbaycan Cumhuriyet parlamentosunda bulunan ve aynı zamanda Cafer Cabbarlı'nın okul arkadaşı olan Mirzebala Memmetzade de Mart katliamları için eser yazmıştır. “Bakü uğruna müheribe” adlı eserinde faciayı kendi dili ile katliam olarak belirtmiştir. Mirzebala; Açıksöz, Gençler Yurdu, Besiret, İstiklal gibi dergi ve gazetelerde de bu olaylarla ilgili yazılar yazmıştır. Gençler Yurdu dergisinde Eksinklapçılar hikayesini yazmış ve bu hikayede Mart katliamlarının ibretli olayları anlatılmıştır.

¹³⁵ Ebulfaz Amanov, 2005: “Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart1918) ve Edebiyatta Yansımaları”, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S.5, Çorum, s. 103-104

31 Mart katliamlarını en güzel şekilde anlatan eserlerden biri de Ali ve Nino adlı romandır. Bu roman Macit Musazade tarafından Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş ve günümüzde halen okunmaktadır. Bu eser farklı dillere de çevrilmiş ve Ermenilerin katliamlarını herkes görmüştür.

Seyid Hüseyin, 31 Mart katliamlarına iki hikayede yer vermiştir. İsmailiye hikayesini İstiklal gazetesinde yazarken Hezin Bir Hatıra hikayesini de Azerbayca gazetesinde yayınlamıştır.

31 Mart katliamlarına şahit olan kişilerden biri de Mehmet Hadi beydir. Mehmet Hadi Bey de “Türkün Nağmesi” adlı şiir ile duygularını dile getirmiştir. Bu şiirinde Türklerin vatan uğruna döktüğü kanların boşa gitmediğini belirtiyordu. Mehmet Hadi Mart katliamlarının birinci yıl dönümünde “Şüheda-i Hürriyetimizin Ervahine İthaf” şiirinde ise soykırımda ölenlerin özgürlük uğruna canını verdiklerini belirtiyordu:

Sizin mezarınız işte kulübü -hürriyettir
Bu sözlerim üreğimden kopan hakikattir
Sizi unutmayacak şanlı millettim asla
Emin olun buna, ey ziyneti cehanı-fena
Sizinle buldu bu millet heyati nur istikbal¹³⁶

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucu lideri ve Müsavat Partisi başkanı Mehmet Emin Resulzade ise İstiklal gazetesinde “Unutulmaz Facia” adlı makale yazmıştır. Bu makalede şunları yazmıştır: “*Mart'ın 31'i hainane bir surette hazırlanmış siyasi facialardan birisi... O günlerde... bir inkılap nam ve perdesi ile ortaya çıkıp milli edavet icra edilmişti. Burjuvaziye ilan-ı harp edilip neticede Sosyalist, Bolşevik ve Müsavat, hiç birisine fark etmeksizin, kesilmek ve atılmak için Müslüman olmak kafi gelmişti. Bu noktayı nazardan Bakü'de Şaumyanların çıkarttıkları hadise Leninlerin Leningrad, Petrograd ve Moskova'daki hareketlerine katiyyen benzemezdi. Orada sınıfı bir harp burada ise sınıf harbi nam altında milli bir katliam icra olunuyordu. Taşnaklar intikam alıyordu. Bu intikam her nev komşuluk, inkılapdaşlık, vatandaşlık hissini köreltiliyor, yan yana sulh ve müsellimat içinde yaşayan komşu milletleri senelerce birbirlerinden ayırıyordu... Mart'ta dökülen kanlar Türklerdeki Milliyet ve Hürriyeti -Azerbaycan ateşi- mideddesini söndürmedi.*

¹³⁶ Ebulfez Amanov, 2005: “agm”, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S.5, s. 105-106

Bakü küçelerinde dökülen kanlar... yakılan İsmailiye ise bir iplik işini görerek yüreklerde söndürmek istenen hürriyet meşalesini daha ziyade tutuşturuyordu. Kanlar içinde boğulmak istenen Azerbaycan fikri bir kere müstakil bir hükümet şekli ile tecelli etti.”¹³⁷.

Mehmed Muradzade de Mart Hadiseyi -Elimesi (Bakü,1919) adlı eserinde Taşnakların gaddarlıklarını, katliamlarını dolgun bir şekilde renkli bir dille anlatmıştır. Bu eser Azerbaycan ikinci kez bağımsız olduktan sonra 1993 yılında tekrar basılmıştır.

Katliamı edebi bir dille anlatan bir diğer kişi de Üzeyir Hacıbeyli'dir. Üzeyir Hacıbeyli de katliama tanıklık eden kişilerden biridir. Hikayenevis imzası ile Gönüllü adında hikaye yazmış ve katliamın birinci yıl dönümünde 31 Mart adlı bir makale de kaleme almıştır. Bu makalesinde soykırımın-katliamın kesinlikle unutulmaması gerektiğini belirtiyordu. Makalesinin bir kısmında duygularını şu şekilde dile getirmektedir: “Bugünkü vazifemiz o kara günleri yaddan çıkarmamak ve buna göre de hemişe ve her an her şeye hazır olmaktır. Borcumuz bu vatani gelecekte her türlü tecavüzdü korumak ve memleketimizi şerefle yaşatmaya çalışmaktır.”¹³⁸.

2.5. Şaumyan ve Ermeni Milliyetçiliği

Bolşevikler başa geçtikten sonra en önemli sorun olarak milliyetçiliği görmüşlerdir. Bolşevizmi savunan Ermenilere göre halkı baskı altında tutmak için en güçlü silah milliyetçilik idi. Asilzadeler ve zenginler milliyetçiliği kullanarak işçi hareketlerini bastırmayı düşünmüşlerdir.Çarlık rejimi bu durumu iyi kullanmış ve mahalli han, bey gibi asilzadelere ve milliyetçi partilere karşı bu tutumu sergilemiştir. Pek çok zaman hükümet için çalışan ajanları, milliyetçi partilerin liderlerini hükümete karşı mücadele eden gruplardan ayırıp mücadele etmişlerdir. Kafkasya Genel Valileri'nin toplantılarında parti temsilcilerinin Kafkasya'daki asilzadelerle çeşitli yasal haklara sahip olduklarını görebilmekteyiz. Bunu ispat eden en güzel örnek Çarlık döneminde Taşnaklara açılan davalardır. Ancak bu davalarda parti liderlerine ya hiç ceza verilmemiş ya da küçük cezalara çarptırılmışlardır. Savaş sürecinde Bolşevizm taraftarları ise Narım denen yerde sürgünde tutulmuştur. Çarlık Rusya bu politikaları uygularken Kafkas milletlerini kendine müttefik

¹³⁷ Alhan Bayramoğlu, 2001: “Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Türettikleri Soykırım Emelleri Bedii Edebiyatta”, Uldız Dergisi, S 10, s. 80

¹³⁸ Ebulfez Amanov, 2005: “agm”, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S.5, s. 107

olarak görmüştür. Bu şekilde milliyetçileri kendi yanına çekerek Transkafkasya'daki otoritesini güçlendirmiş oluyordu.

Öte yandan Çarlık Rusya milliyetçilerin birbirleri ile mücadele etmeleri halk kitlelerini birbirlerinden ayırmakta ve bunların arasına da üçüncü bir güç koymaktaydı¹³⁹. Transkafkasya'daki zenginler üçüncü gücün yardımına ihtiyaçları vardı. Bu zenginler aynı zamanda Rusya'yı kendilerine dost olarak görüyorlardı. Transkafkasya milliyetçi partileri, Kafkasya halklarının Rusya'ya karşı gelmelerine engel oluyorlardı. 1905 yılındaki ihtilal hareketinin önemli bir duruma gelmesi sonucunda Kafkasya'nın farklı bölgelerinde halk topluluklarının etkisi ile ortaya çıkan dilekçe kampanyaları devrinde bu sorunlara az da olsa değinilmişti.

Taşnak partisi her ne kadar ihtilal sonrasında Bolşevizm taraftarı olsa da ihtilal öncesinde ihtilale karşı olarak kurulmuştur. Ancak ihtilale karşı olanlar sadece Ermeni milliyetçileri değildi, Türk ve Gürcü milliyetçileri de ihtilale karşı gelmekteydi. Transkafkasya milliyetçiliği Çarlık rejiminin hakimiyeti altında olmasına rağmen kendi kültürlerini de korumaya çalışmışlardı.

Milliyetçi Taşnak üyeleri halka Çarlık rejiminin korkulacak bir güç olmadığını söylemekteydi. Öte yandan Belinski, Gertsen, Çernişevski, Dobrolyubav, Pisarev tarafından temsil edilen sosyalist ihtilal düşüncesi Ermeniler arasında da hızlı bir şekilde benimseniyordu. Ermeniler, Azeri Türkleri ile Gürcülerden daha sıkı bir şekilde kendilerini bilinçlendiriyorlardı. Ermeni Taşnak partisi halkı ele geçirmek için üstü kapalı bir şekilde demokrasi ve sosyalizm üzerinde genel bilgiler vermekteydi¹⁴⁰.

Şaumyan, milliyetçilere karşı ilk tepkisini 1903-1904 yıllarında gerçekleştirmiştir. Stephan Şaumyan Transkafkasya'da Bolşevik liderlerden biridir. Şaumyan siyasi özelliğinin yanı sıra yazar ve edebiyat eleştirmeni olarak da karşımıza çıkmaktadır. Tiflis'te okuduğu dönemde aynı zamanda gizli bir ihtilalci olarak da görev yapmıştır. Şaumyan'ın önderliğinde Gökkuşuğu derneği kurulmuş ve ihtilal fikirleri yayılmaya başlamıştır. Şaumyan aynı zamanda Tiflis'te sürgün hayatı yaşayan Marksistlerle tanışmış ve onların eserlerinden de yararlanmıştı. 1898 yılında maddi sıkıntılar yüzünden eğitimine ara vererek Tiflis'te Novoye Obozreniye adlı gazete çıkarmıştır. Şaumyan, Rusça eserleri Ermeniceye

¹³⁹ A. Karinyan, 1929: Şaumyan ve Kafkasiya'da Milliyetçilik Cereyanları, Çev. Z. Gayıblı, Bakı, s. 3- 4

¹⁴⁰ Nesrin Sarıahmetoğlu, 2014: "Stephan Şaumyan'ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı", Yeni Türkiye, S.60, s. 2

çevirmiş ve Ermenistan Calaloğlu'nda ilk Marksist derneğini de kurmuştur. 1900 yılında Riga'da yarım kalan eğitim hayatını tamamlamaya karar vermiş ve burada da Marksist öğrenci derneği de kurmuştur. Çarlık Rusya aleyhinde propagandalara karıştığı için Kafkasya'ya sürülmüştür. 1902 yılında arkadaşı Kununyants ile beraber Tiflis'te Ermeni Sosyal Demokratları İttifakı'nı kurmuştur. Aynı zamanda bu ittifakın medyası olan Proleteryat gazetesini de çıkarmıştır. Şaumyan 1902 yılında Berlin Üniversitesi Felsefe bölümüne girmiştir. Bir sonraki yıl da Lenin ile görüşmüştür. Lenin'in emirleri doğrultusunda Bolşevik yayınları yazan komisyona da başkanlık yapmıştır. Stephan Şaumyan Rus ihtilali döneminde Lenin'in talimatlarını Menşeviklere, Taşnaksutyunculara ve diğer partilere karşı sürekli savunmuş ve Bolşevizm yayınlarının da çıkmasını sağlamıştır. RSDİP (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi Merkezi Komitesi) kurultaylarında sürekli Lenin'in tarafını tutmuş ve V. Kurultay sonrasında Bakü'de görevlendirilmiştir. Görevinin kendi üstündeki etkisini: *“Burada ben ilk defa işçi hareketinin karmaşık meseleleri ile tanıştım ve gerçek anlamda proleterlerin sınıf mücadelesinin tabiatını idrak ettim”* diyerek belirtmiştir. Şaumyan, Astrahan'a sürgüne gönderildiğinde Bakü ile ilgilenmiş ve ilişkilerini kesmemiştir. Aynı zamanda Lenin ile görüşmelere de devam etmiştir. Şaumyan, 1914 yılında Bakü'ye dönmüş ve burada parti teşkilatları ile fikir alış-verişinde bulunarak Gence'ye ve Tiflis'e geçmiştir.

Yine 1914 yılında Bakü'de Hayatımız adlı gazeteyi çıkararak Bakü işçilerinin grevine önderlik de yapmıştır. I Dünya savaşı esnasında Şaumyan liderliğinde Bakü'de Kafkasya Bolşevik Teşkilatı toplantısı yapılmış ve bu toplantılarda da Lenin ile sürekli yazışmaları olmuştur. Savaşın ikinci yılında tutuklanmış ve Saratov'a sürgün edilmiştir. 1917 yılında Bakü Sovyet başkanı olduktan sonra *“İzvestiya soveta raboçik i voyennih deputatov Bakinskogo rayona”* gazetesinin çıkmasını sağlamıştır.

1903 yılında milliyetçi iki parti olan Gürcülerin Sosyalist-Federalist partisi ile Ermenilerin Taşnaksutyun partisi Rusya'nın federatif bir cumhuriyet olmasını istemişlerdir. Bunun sebebi milletler meselesini halletmek içindir. Bunun yanında Rusya federatif bir yapıya girerse ileride bağımsızlıklarını da kazanabilirlerdi. Adı geçen bu partilerin ihtilal sürecinde hiçbir olaya müdahale etmediklerini görebilmekteyiz¹⁴¹.

---

¹⁴¹Nesrin Sarıahmetoğlu, 2014: “Stephan Şaumyan'ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı”, Yeni Türkiye, S.60, s. 4

Transkafkasya çeşitli milletlerden oluşmaktaydı. Bu bölgenin Rusya'dan ayrılmasının kötü olabileceğini düşünen Şaumyan şunları söylemiştir: “*Bize Ermeni-Müslüman çatışmasının sebebinin, Çar hükümetinin yaptığı fitne olduğunu söylüyorlar. Bağımsız Rusya'da böyle olmayacaktır. Ağalar! Eğer bağımsız Rusya'da provokatör olmayacağını düşünüyorsanız çok yanılıyorsunuz.*”

Her millet içinde fitneciler vardır ki, bunlar da hükümran olan sınıflar-beyler, din adamları ve burjuvaların belli tabakalarından ibarettir. Her seferinde bu veya diğer nüfuzlu gruplar için ara bozmaya elverişli durum olursa (bu Kafkasya'da çok sık olabilir), bu grup cehaletle milli nefreti ve milli duyguyu uyandırmaya çalışacak ve halk kanı akıtılacaktır. Kafkasya proleterleri için hiçbir şekilde fitne ve talanın meydana gelmesine elverişli bir ortam olmayacaktır. Bunun için de onlar hiçbir zaman siyasi şartlar talep etmeyeceklerdir; böyle olunca şartlar, milli bir çatışma veya savaşın da daimî bir hale gelmesine sebebiyet vermeyecektir.”. Şaumyan bu görüşlerini işçi toplantılarında da sürekli dile getirmiştir.

Şaumyan, Ermeni Menşevik lideri olan David Anan ile sürekli çatışma halindeydi. David Anan, ilk başlarda Hınçak partisi üyesi iken zamanla Ermeni Sosyal Demokrat İşçi Teşkilat'ına üye olmuştur. Anan'a düşünce itibari ile en yakın kişi İşhanyan'dı.

İshanyan Ermeni Sosyal Demokratlar gazetesinde çalışmış ve Buharin'in “Köy Ekonomisinin Meydana gelmesi” adlı eserinin birkaç bölümünü de tercüme etmiştir. İshanyan da Anan gibi Ermeni liberalizminin destekçilerindendi¹⁴².

Stephan Şaumyan'a göre Marksizmin en büyük iki düşmanı milliyetçilik fırsatçılık (oportünizm)tır. Bu kavramların birbirleri ile bağlı olması gayet doğaldır. Tasfiyecioportünistler tarafından özerklik isteği ileri süren kişilerin olması da normaldir. Bundan dolayı oportünist grupta Anan'ın olması beklenir. Marksistlere baktığımızda kendi fikirlerine bağlı olduğunu görebilmekteyiz. Marksistlere göre her yerde bir başkan ve bir teşkilat olmalıdır. Şaumyan, dillerin eşit haklara sahip olduğunu savunur¹⁴³.

Anan'ın milli konular üzerine görüşleri gerçekte spesifistler tarafından saklanan bir milliyetçilik anlayışı ile iç içe olduğunu söyleyebiliriz. Spesifistlere baktığımızda Bund'dan alınan özel teşkilat sistemini korumakla beraber, onlar bu sistemin yararlı olmasını, Ermwni

¹⁴² Nesrin Sarıahmetoğlu, 2014: “Stephan Şaumyan'ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı”, Yeni Türkiye, S.60, s. 5

¹⁴³ Nesrin Sarıahmetoğlu, 2014: “Stephan Şaumyan'ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı”, Yeni Türkiye, S.60, s. 6

antiproleter akımını dikkatle öğrenmek ve Ermeni milliyetçiliğinin farklı kişileri ile önemli olarak mücadele etmek biçiminde belirtmektedir. Şaumyan, farklı partilerin olmasının birlikteliğe zarar vereceğini düşünmektedir. RDSİP aleyhinde mücadele yapmak da ayrılığı büyük bir nefrete dönüştürmekteydi.

Ermeni sosyal demokratlar kendi aralarında birlik sağlayamayınca milliyetçilik düşüncesi ile bir arada tutmaya çalışıyorlardı¹⁴⁴. Ermeni partilerinin en önemli görevi Ermeni ihtilalcileri ile mücadele edebilmektir. Şaumyan, Ermeni olmasına rağmen Bolşevik taraftarlığı yapmış ve Bolşeviklere karşı milliyetçilik yapan Ermenilere de tepki göstermiştir. Taşnak partisi yazarları, Batı Ermenilerin bağımsızlığını Rusya'daki Ermenilerin tutumuna bağlı olduğunu düşünüyorlardı. Taşnaklar, Batı Ermenilerin olduğu bölgeyi geleceğin Ermenistan'ı olarak görmüşlerdir. Bu fikri en çok benimseyenlerin başında Taşnakizmin fikir babası diyebileceğimiz G. Artsruni gelmektedir¹⁴⁵.

Stephan Şaumyan, Ermeni burjuvazisi ile Taşnaksutyun partisi arasındaki bağı şu şekilde belirtmektedir: *“Ermeni burjuvazisi Ermeni proleterlerini istismar etmek, şehir ve köylerdeki fakirleri soyma yoluyla büyüyüp kuvvetlendi. Ermeni burjuvazisinin böyle iptidai kazanç sağlamasını Taşnaksutyun sessizce seyretmekteydi. Fakat istismar edilen topluluk bir defa için istismarcıların aleyhine başlarını kaldırıp, dar bir çevrede de olsa Ermeni burjuvazisi aleyhine mücadeleye başladıkları zaman Taşnaksutyun'dan vatanperverlik nutukları işitilir ve işçilere bütün Ermenilerin kardeş oldukları ve onların genel bir milli fikirleri olduğu hatırlatılırdı. Halkta siyasi bir fikir veya devlet aleyhine memnuniyetsizlik, mücadele fikri ortaya çıktığı zaman Taşnaksutyun Partisi, derhal bu fikirlere karşı çıkarak Ermenilerin vatanının Türkiye Ermenistan'ı olduğunu ve Rusya Devleti ile mücadele etmenin milli ideallere ihanet olduğunu gösterirdi. Taşnaksutyun'un merkezi içinde hiçbir zaman Rusya Devleti aleyhine mücadele edilmeyeceği ve ihtilal yoluna gidilmeyeceği hususunda antlar içilirdi. Böylece bu parti, Ermeni proleterlerinin itiraz seslerini susturarak Kafkasya'da bütün ihtilal hareketini bastırmaya ve halkı Türkiye Ermenilerini azat etme hakkındaki maceracı ve hayalî fikirlerle meşgul etmeye çalışırdı.”*¹⁴⁶.

¹⁴⁴Nesrin Sarıahmetoğlu, 2014: “Stephan Şaumyan'ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı”, Yeni Türkiye, S.60, s. 7

¹⁴⁵Nesrin Sarıahmetoğlu, 2014: “Stephan Şaumyan'ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı”, Yeni Türkiye, S.60, s. 8

¹⁴⁶Nesrin Sarıahmetoğlu, 2014: “Stephan Şaumyan'ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı”, Yeni Türkiye, S.60, s. 8-9

Stephan Şaumyan, Taşnaksutyun partisi taraftarlarına Pan-Ermenist adını vermiştir. Yani Transkafkasyada Panislamizm ne ise Taşnaklarda da durum aynıdır. Çarlık Rusya ve Taşnaksutyun patisinin Ermeni sosyal hayatında oynadığı rol kıyaslandığında ortaya çok enteresan sonuçların çıktığını görebilmekteyiz. Çarlık Rusya'nın manifestoları Taşnak partisinin deklarasyonuna benzetilip, Taşnak aydınlarını da sahte vatanseverlere benzetmişlerdir. Taşnaksutyun partisi çok geniş bir halk kitlesine hitap etmekteydi. Taşnak partisi işçi-köylü grupları arasında siyasi bir şekilde işini yapmakta ve Anadolu'daki Ermeni faaliyetlerine de destek vermekteydi.

Bolşevik teşkilatlar, Ermeniler arasına yayıldıkça gizli faaliyetlerini de sürdürüyorlardı. Bolşevikler, ihtilalin programını her fırsatta Ermenilere dile getirmiştir. Lena olayları, Rusya proleterlerinin ihtilal anlayışına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bu bağlamda gerekli olan yerlerde grevler ve gösteriler yapılmıştır. Ülkede greve katılanlar 1912 yılında bir milyonu geçmiştir. Aleksandropol gibi sanayi bölgesinde grev olurken işçi köylü birlikteliği yeniden düzenlenmiştir. Bu arada şehirlerde ihtilal taraftarı gazeteler de çıkmaya başlamıştır. Tiflis'te 1914 yılında Sözümlü adlı çıkan gazetede Bolşevik taraftarlığı yapılmıştır. Bu gazetede Şaumyan, Çarlık rejimini hedef alarak makaleler yazmıştır. 1915 yılında Lenin'in emirleri ile Bakü'de konferans verilmiş ve konferans başkanlığını da Şaumyan üstlenmiştir. konferansta proleterlerin en büyük amaçlarının Çarlık rejimini yıkmak olduğu görüşü benimsenmiştir. Çarlığın yerine ise bir cumhuriyet kurulacaktır.

Yine Tiflis'te 1915 yılında Mücadele adında Ermeni gazetesi çıkmış ve Bolşevizm propagandası yapmıştır. 3 Mart 1918 tarihinde Birest Litovs antlaşması neticesinde Sovyet Rusya işgal yerlerinden çekilince Şaumyan, Stalin'e bir mektup yazmış ve bu mektupta Kafkasya'nın kaybedildiğini belirtmiştir. Kısa sürede Bakü'ye müdahale edilmesi gerektiğini ve askeri mühimmat gönderilmesi gerektiğini de belirtmiştir¹⁴⁷.

2.6. 26 Bakü Halk Komiserleri

25 Nisan 1918 tarihinde kurulan Bakü Halk Komiserleri Sovyeti başkanlığına Stephan Şaumyan getirilmiştir. Şaumyan'a bu görevinin yanında Halk Harici İşler Komiserliği de verilmişti. Bolşeviklere bağlı çalışan bu komiserler Azerbaycan'da bulunan petrol, banka gibi işletmelerin devletleşmesi sürecini de hızlandırmıştır. Şaumyan'ın

¹⁴⁷ Nesrin Sarıahmetoğlu, 2014: "Stephan Şaumyan'ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı", Yeni Türkiye, S.60, s. 10-12

uyguladığı politikalar halk tarafından tepki ile karşılanmıştır. Şaumyan, kendisine en büyük rakip olarak Müsavat partisini görmüş ve bunun ortadan kaldırılması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü Mart olaylarına da Vatandaş muharebeleri denen olaylarda Şaumyan'a en büyük tepkiyi Müsavat partisi göstermiş ve Şaumyan da katliamlarla bunların itibarını sarsmıştı¹⁴⁸.

Mart olaylarında hiç şüphesiz Rusya'nın etkisi de vardır. Mart olayları sonrasında Kafkasya'da üç devletin yani Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlık hareketleri mevcuttu. Şaumyan 3 Mart 1918 tarihinde durumun vahametini belirten mektuplar yazarak Stalin'i bilgilendirmiştir. Hızlı bir şekilde askeri müdahale edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu mektuptan bir süre sonra adını zikrettiğim devletler bağımsız oldular. Rusya, özellikle Azerbaycan'ın elden çıkmasını kabullenememiştir. Bolşevik ihtilalinin Bakü petrolü ile ayakta kalabileceğini düşünmüş ve buna çareler aramıştır. Çare yine Türk-Ermeni çatışmasıdır. Taşnaksutyun partisi ile Müsavat partisi arasındaki sorunlardan yararlanmaya çalışmış ve karışıklık çıkarmaya başlamıştır¹⁴⁹.

Şaumyan Ermeni olmasına rağmen Ermeni milliyetçiliğini de ihanet olarak görmekteydi. Yine bu yıllarda Gürcü ve Ermeni milliyetçi partileri de milletler meselesini halletmek için Rusya'nın federatif nitelikte bir devlet olmasını istiyorlar ve bu sayede ileride bağımsız olabileceklerini düşünüyorlardı. Güney Kafkasya'da farklı uluslar yaşamaktaydı. Eğer Rusya buradan çekilirse çok daha büyük sorunlar çıkabilirdi. Milliyetçiliği Rusya'ya ihanet olarak algılasa da Şaumyan da yeri geldiğinde Ermeni milliyetçiliğini her daim savunmuş ve Kafkasya'da Ermenileri sürekli kollamıştır. Rusya içinde Ermenilerin çalışmalarına her ne kadar karşı gelir gibi görünse de Osmanlı içindeki Ermeni faaliyetlerine her zaman destek vermiş ve katliamları görmezden gelmiştir. Şaumyan'a Kafkasya'da en büyük desteği Mikoyan ve Emiryanyan vermiştir. Mikoyan III. Tugayın Siyasi Komiseri idi. Bu komiserler Müsavatçılara karşı mücadelenin dozunu her geçen gün artırmaktaydı. Bu arada Şaumyan 24 Mayıs'ta Rusya Sovyet Federatif Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyeti'ne mektup göndermiş ve bu mektupta Türklerin İran'ın kuzeyinden Bakü'ye girebileceğini yazıyordu. Şaumyan, durumu Stalin'e de bildiriyordu. Stalin'e gönderdiği mektupta *"Elizabetpol beyleri (Musavatçılar) bize karşı yeni bir yürüyüşe başladılar. Dün Hacıkabul bölgesinde Bakü'ye giden yolu koruyan gruplarımızla süvariler arasında çatışma oldu. Yardım için acil olarak asker ve silah gönderilmesi gerekmektedir"* şeklindeki bir telgrafi 22

¹⁴⁸ Nesrin Sarıahmetoğlu, 2000: "26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.14, Erzurum, s. 297

¹⁴⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, 1997: "Mart Olaylarının Azerbaycan Tarihindeki Yeri", Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.123, s. 11-13

Mayıs'ta gönderdi. Sovyet Rusya, Bakü Sovyetine özellikle askeri alanda gereken yardımları yapıyorsa da bu Şaumyan'ı memnun etmiyordu. Bu anlamda Türk ordusunun hücumunu engellemek ve Musavatçıları Gence'den uzaklaştırmak için yaptığı planları Sovyete sundu. Fakat Gence'ye yapılan hücum bir sonuç vermedi.

Şaumyan, Moskova'ya gönderdiği bir telgrafta "Biz Bakü'de vatandaş muharebesinden sonra çok küçük bir kuvvetle doğrudan Gence'ye yürüseydik daha iyi olacaktı" demiştir¹⁵⁰.

Stalin, Şaumyan'ın uyarısını dikkate almış ve yardım göndermiştir. Bu yardım ile Sığırılı, Kürdemir gibi yerler de Şaumyan'ın eline geçmiştir. Şaumyan'ın amacı Gence'ye hücum edip orayı da ele geçirmektir. Bu hücum Azerbaycan'ın geleceğini de tehlikeye düşürmüştür. Bu esnada Osmanlı devreye girmiş ve Kafkasya'daki bu devletlerle ayrı ayrı antlaşmalar imzalamıştır. Yapılan Batum antlaşmaları ile Osmanlı Azeri Türklerine yardım etmiştir. Osmanlı'nın yaptığı müdahale sonucunda Bakü Sovyeti'nin askerleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Nuri Paşa'nın saldırısı karşısında Şaumyan, Mikoyan ve Emiryan geri adım atmak zorunda kalmışlardır. Şaumyan'a artık yeteri kadar destek gelmiyor ve çaresizlik içinde kalıyordu. Bakü'deki geçmişten gelen karışıklık daha da artmıştır. Bakü Sovyeti'ne yardım edecek iki grup bulunmaktaydı. Birincisi İngilizlerdi. Ancak bölgenin İngiliz eline düşmesine yanaşmamışlardır. Bundan dolayı diğer gruba yönelmişlerdir.

Yani Biçerahov'dan yardım istemişlerdir. Ancak Biçerahov Bakü'ye doğrudan yardım etmemiş ve 60 km güneyden destek vereceğini bildirmiştir. Türklere karşı yaptığı çatışmaları kaybeden Biçerahov kuzeye doğru çekilmiştir. Bu olaylara karşın Rusya ise Osmanlı'ya karşı tepki göstermemiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığını düşünmediğini hatta kendisini Osmanlı'nın parçası olarak gördüğünü beyan etmiştir¹⁵¹. Bakü Sovyeti, çareyi İngilizlerden yardım istemekte buldu. Ancak Komiserler 31 Temmuz 1918 tarihinde istifa etmişlerdir¹⁵².

Sağcı kesim olarak adlandırılan Taşnaksutyun ve Menşeviklerden oluşan Sentrokaspi Hükümeti 1 Ağustos 1918 tarihinde kurulmuştur. Kurulduktan hemen sonra Enzeli'deki İngiliz askerlerini Bakü'ye sevk etmiştir. 4 Ağustos'ta İngilizler General Dunsterville komutasında Bakü'ye girmiştir. Ancak 15 Eylül'de Türkler Bakü'yü

¹⁵⁰ Nesrin Sarıahmetoğlu, 2000: "agm", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s. 298

¹⁵¹ Mirza Bala, 1991: Milli Azerbaycan Harekatı, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, s. 100-101

¹⁵² Cemil Hesenov, 1993: Azerbaycan Beynelhalk Münasibetler Sisteminde 1918-1920, Bakü, s. 112

kurtaracaktır. İlerleyen süreçte Sentrokaspi Hükümeti tarafından tutuklanan 26'lar komiserleri Bolşeviklerin isteği ile hapisten çıkarılmış ve Türk gemisi ile Astrahan'a gönderilmiştir. Bu komiserler 20 Eylül 1918 tarihinde Ağaçkum'da kurşuna dizilmişlerdir¹⁵³.

Azerbaycan bağımsız olunca ülkede özellikle de Bakü'de ne kadar Sovyetlere ait heykel varsa hepsi yıkılmıştır. Lenin, Kirov, XI. Kızıl Ordu Karl Marks gibi anıtlar yerle bir edilmiştir. Türkler sadece bu kadarla kalmamış cadde ve sokak adlarını bile değiştirmişlerdir. Azerbaycan'ın yakın tarihine kadar 26'ların özel bir yeri olmuştur. Hatta 26 Bakü Halk Komiserleri adına yapılan anıt 1989 yılında tahrip edilmeye başlanmıştır. Ancak uzun süre boyunca 26'lar için efsaneler ve rivayetler bulunmaktadır. İsimleri Bakü'nün her yerinde yaşatılmaya çalışılmıştır. 26'lar üzerine bilinen bilgiler zamanla yenileniyor ve yeni soruları beraberinde getiriyor. İşe 26 sayısından başlamak gerekirse Ziya Bünyatov'a bakmak gerekir. Ziya Bünyatov 26 sayısının yanlış olduğunu belirtmiştir. 1918 yılında Bakü ve çevresinin "İşçi, kızıl asker, denizci ve köylü Sovyeti İcra Komitesi" tarafından idare edildiğini görebilmekteyiz. Bu komitenin başkanlığında Çaparidze bulunmaktadır. Komitenin iş bölümüne baktığımızda Dışişleri komiseri Şaumyan, İçişleri Çaparidze, Askeri deniz komiseri Korganov, İletişim ve Ulaşım komiserliği Markaryan, Maliye komiseri Kireyev, Adliye komiseri Karinyen, Halk Ekonomi komiseri Fioletov, Erzak komiserliği Sibulski, Şehir Ekonomisi komiserliği Nerimanov, Himaye komiserliği Nerimanov, Gıda Mıntıkları komiserliği Amirova, Toprak komiserliği Vezirov, Emek komiserliği Zevin ve Zarganov, Halk Eğitimi komiserliği Kolesnikov'dur.

Kafkasya Kızıl Ordu'nun Askeri İhtilal Komitesi de bunlara bağlıydı. Bakü kumandanı olan Arakyan da bunlar içindeydi. Komiserlikler bu listelerle sona ermekteydi. Sayılan kişilerin sadece altısı komiserdi. Şaumyan, Çaparidze, Karganov, Fioletav, Vezirov ve Zevin komiser olarak görev yapmamaktaydılar. Bunlar Abşeron köylerinden sorumlu kişilerdi¹⁵⁴. Ancak 26 sayısına bir türlü rastlanamamaktadır. Bünyatov'un yaptığı araştırmalarda dokuz komisere rastlanılmaktadır. 9 komiserin 26'ya çıkması tamamen Anastas Mikoyan'ın politikası sonucudur. O dönemlerde Bakü'de olduğu gibi Aşkabat'ta da hükümler genel olarak kısa süreliydi. Başa geçen her yeni hükümet rakiplerini ortadan kaldırmayı amaç edinmişti. Bundan dolayı çöllerde pek çok çatışma çıkıyor ve insanlar

¹⁵³ Nesrin Sarıahmetoğlu, 2000: "agm", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s. 300

¹⁵⁴ E. Guliyev- E. Memmedov- K. Rehimov, 1982: Azerbaycan Tarihi, Bakü, s. 81

ölüyordu. İşte bu cesetlerden 17 tanesinin iskeleti Bakü'ye getirilerek 9 komiser iskeletinin yanına gömülmüştür. Böylece sayı 26'ya ulaşmıştır¹⁵⁵.

26'ların öldürülmesinden suçlanan Funtikov'un mahkemesi esnasında şahitlik yapan Velnus: "Komiserler Hindistan'a götürüldü" demiştir. Bir başka şahitlik yapan Artak ise: "Aşkabat'ta Es-Er'lerin toplantısına beni de çağırdılar. Emiryan'ın yaveri, Ruben Keğamyan, Şaumyan ve Tatevos Emiryan'ın Aşkabat hapisanesine, diğerlerinin ise Meşhed'e gönderildiğini haber verdi.

Bu bilgi birinci elden geldi ve bunda şüphelenilecek bir durum yoktu. Keğamyan'ın dediklerini Armen Hayrapetyan ve diğerleri de onayladı." diye ifade vermiştir¹⁵⁶.

2.7. Şaumyan'ın İtirafı

Şaumyan'ın Türklere karşı yaptığı katliamları yeri geldiğinde verdiği demeçlerle itiraf ettiğini görebilmekteyiz. Bazı durumlarda yaptığı katliamlarda kendini haklı göstermeye çalışsa da başka bir deyimle kamuoyunda kendilerini mazlum gibi göstermeye çalışsa da asıl suçun kendilerinde olduğunu bilmektedir. Yaptığı katliamlar zaten planlı bir şekilde olmuş ve daha önceden tasarlanmıştı. Bolşevikler tarafından görevlendirilen Şaumyan'ın temel amacı Müsavat partisini yok etmektir. Bunu da zaten katliamlarla başarmıştır. Katliamların temel sebebi olarak sürekli Müsavat partisini göstermiş ve her fırsatta bu partiyi yıpratmıştır. Bunu da yaparken aynı zamanda Bakü'de kendi güvenliğini de sağlamış oluyordu.

Kafkasya ötesinde milletlerin bağımsızlık mücadelesinden dolayı Azeri Türkleri de bu milli bağımsızlıklarını doğal olarak istemektedir. Ancak Şaumyan, bunu bir isyan olarak algılamış ve "milliyetçilerin kendi kaderlerini tayin etmesi" şeklinde yorumlamıştır. Şaumyan, Kafkasya Ötesi milletlerin milli cumhuriyetler kurma girişimini sürekli alayla karşılamış ve bunları "üç milli satraplık" olarak dile getirmiştir. Şaumyan'ın Kafkasya Ötesi diye adlandırılan bölgede hem Ermenilerin geleceğini düşünmüş hem de kendi payına düşecek toprakların hesabını yapmıştır. Şaumyan bu konuda düşüncelerini şöyle dile getirmektedir: "Kafkasya Ötesine gelince, ben idari durumun biraz değiştirilmesinin gerekli olduğunu düşünüyorum. Kafkasya Ötesini 1- Batı Kafkasya Ötesi: Gürcistan, Batum eyaletleri ve Tiflis'in bölümü, 2- Doğu Kafkasya Ötesi: Erivan, Tiflis eyaletlerinin bir

¹⁵⁵ Ziya Bünyatov, 1992: "Bir Uydurma 26 Regemi Haggında", Azerbaycan, Nisan, s.4

¹⁵⁶ Nesrin Sarıahmetoğlu, 2000: "agm", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s. 302

bölümü, 3- Bakü eyaleti: Elizavetpol (Gence) eyaletinin bir bölümü ve Dağıstan eyaleti olarak üçe bölmek gerekmektedir.”¹⁵⁷. Şaumyan bu düşüncesi ile Ermenistan’ın bölgedeki güvenliğini sağlamaya çalışmıştır.

Şaumyan, fikirlerini Mart olaylarında net bir şekilde ortaya koymuştur. Katliam öncesinde pek çok Ermeni’yi Bakü’ye getirdiği gibi şehirdeki Taşnak çetelerini de silahlandırmıştır.

Taşnakların milliyetçi politika takip etmesine rağmen Şaumyan, onların Bakü’de kalmasına engel olmamıştır. Buna kesinlikle şaşırılmamalıdır. Çünkü gelişen olayları kendisine göre yönlendirmiştir. Zaten bu taşnaklar sayesinde katliamları başarıya ulaşmıştır. Şaumyan daha önce de zikrettiğim gibi Müsavat partisinin ortadan kalması için mücadele etmiştir. Çünkü Bolşevik ve Taşnaklara karşı gelebilecek herkes kısa sürede Müsavat partisinde toplanmıştır. Bundan dolayı eline geçen her fırsatta Müsavat partisine tacizde bulunmuş ve çatışmalardaki bütün suçu Müsavatçılara atmıştır. Müsavatçılar kısa sürede birlik olsa da ellerinde kendilerini bile koruyacak silahları bile yoktu. Sürekli Müsavatçılarla sorunlar yaşandığı için bu olaylara Müsavat olayları da denilmiştir. Ermeniler ise silahlandırılmış bir şekilde Bakü sokaklarında rahatça dolaşmaya başlamış ve katliama girişmek için fırsat kollamışlardır. Bu fırsat kollamayı Şaumyan’ın:”Bizim süvari bölüğüne yapılan silahlı saldırıyı bahane olarak kullanıp, bütün cephe boyunca hücumla geçtik...” demesinden anlayabilmekteyiz. Bu söz bile Şaumyan’ın olayları kasıtlı bir şekilde yaptığının en büyük ispatıdır. Bu katliamlarla beraber Sovyetlerin bölgede geleceğe yönelik daha rahat hareket edebileceğinin de göstergesidir. Şaumyan ise bu durumdan gayet memnun bir şekilde Sovyetlerin her dediğini yapmıştır.

Zaten 13 Nisan tarihli raporunda da katliamların asıl amacının Müsavat partinin yok olması gerektiğini ve şartlarının kabul edildiğini beyan etmiştir. Şaumyan, Mart olaylarının bir katliam olduğunu inkar etmemiştir. Şaumyan’a göre Taşnak çeteleri Müsavatçılara karşı savaşmayı kabul etmiş ve şehirde fitne fesat çıkarmışlardır. Ermeniler, çatışmanın ötesine gitmiş ve katliamlarını soykırım derecesine vardırılmışlardır. Hedefleri doğrudan sivil halk olan Ermeniler, evleri yağmalamış ve çoluk çocuk demeden öldürmüşlerdir. Ermenilerin bu denli katliamı kısa sürede büyük bir direnişe sebep olmasına rağmen Türkler pek de etkili olamamışlardır¹⁵⁸. Bakü, Kuba ve Azerbaycan’ın diğer şehirlerinde meydana gelen olaylar

¹⁵⁷ Nesrin Sarıahmetoğlu, Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920), s.390-391

¹⁵⁸ Nesrin Sarıahmetoğlu, Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920), s. 392

“vatandaş muharebesi” olarak da adlandırılmıştır. Bu olayların da illaki çok farklı ya da benzer sebepleri vardır. Bolşevik olmayan partiler bile bu olayların milli bir soykırım olduğunu dile getirmiştir. Bolşevikleri ve Ermenileri cinayetle suçlamışlardır. Şaumyan ise bunun farkına varmasına rağmen Müslümanların ihtilalci olduğunu ve isyan bastırdıklarını iddia etmiştir¹⁵⁹.

2.8. Bakü Dışındaki Diğer Katliamlar

Kafkasya coğrafyasında Azerbaycan Türklerine karşı tek katliam Bakü’de olmamıştır. Bolşevik desteği alan Ermeniler Bakü’den sonra T. Emirov, S. Lalayan, Amazasp gibi kişilerin liderliğinde Şamahı, Salyan, Kürdemir, Guba, Lenkeran ve Zanzegur gibi yerlerde de katlimalar ve soykırımlar da yapılmıştır. 1918 yılında Bakü dışındaki yerlerle beraber yaklaşık elli bin kişi öldürülmüştür. Katliamların boyutunu görebilmek için Şamahı şehrine bakabiliriz. Şamahı’daki Ermeni katliamlarını araştırmak için kurulan Olağanüstü Soruşturma Komisyonu 7 ciltlik 925 sayfalık rapor hazırlamıştır. Şamahı’da S. Lalayevin emrindeki askerler ve T. Emirovun birliği hiç görülmemiş bir şekilde Türkleri öldürüp mallarını yağmıyorlardı. Ermeniler, Şamahı’da Müslüman Türklerin yaşadığı bütün yerleri yakmıştır. Yanan yerler sadece ev olmayıp 13 tane de cami yakılmıştır. Ermeni çeteleri gözü dönmüş bir şekilde önüne gelen sivilleri katlediyor ve işkencelere tabii tutuyorlardı. Olağanüstü Soruşturma Komisyonu’nun Şamahı kazasındaki araştırmalarında Ermenilerin civardaki bütün köylerde katliam yaptığını görebilmekteyiz. Yaklaşık 53 köyde araştırma yapılmış ve hepsinde Ermeni katliamına rastlanmıştır. Komisyonun hazırladığı belgelere baktığımızda Şamahı’daki 53 köyde 8027 Azerbaycan Türkü öldürülmüştür. Ölenlerin 4190 kişisi erkek, 2560 kişisi kadın ve 1277 kişisi ise çocuklardan oluşmaktadır.

Yine yapılan araştırmalarda köylerdeki ve Şamahı’daki maddi zararlar da dikkat çekmektedir. Köylerdeki maddi zarar o dönem açısından 339.5 milyon manat olmakla beraber Şamahı şehrinin Azerbaycanlı nüfusuna vurulmuş hasar ortalaması ise bir milyar manat kadardır. Lenkeran’da olan “Dikaya diviziya”nı silahsızlaştırmak için deniz yoluyla Ermeni-Bolşevik kuvvetleri gönderilmiştir. Yapılan faaliyetlerin tamamı Ermeni Ulusal Konseyi’nin emirleri doğrultusunda yapılmaktaydı. Ermeni-Bolşevik birlikleri güzergahlarındaki Türk Müslüman köylerini yakıp yıkıyorlardı. Astara Bolşevik-Ermeni birlikleri tarafından topa tutulmuş ve pek çok insanın ölümüne sebep olmuşlardır. Sağ

¹⁵⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, 1997: “Mart Olaylarının Azerbaycan Tarihindeki Yeri”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.123, s. 10- 13; Cemil Heseni (Hesenov), “agm”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, s. 73- 81

kalanlar ise göçe sürüklenmiştir. 1918 yılında Lenkeran'a yaklaşık iki bin kişilik bir kuvvet gelmiş ve sivil halkı katletmiştir. Yüzlerce hatta binlerce insan katledilmiştir. 1918 senesinin Ocak ayından başlayarak 1919 senesinin Ağustos ayına kadar "Molokan ayaklanması" bastırılmış ve bu bölgede Ermeni ve Rus kuvvetleri tarafından yaklaşık 2 bin Müslüman Türk öldürülmüştür. Ermeni vahşetinin en çok yaşanan yerlerinden biri de Zanzegur kazasıdır. 1918-1920 yılları arasında bu bölgede binlerce Türk katledilmiştir.

Andranik Ermeni hükümetinin direktifleri ile Azerbaycan topraklarına girerek Müslüman Türk nüfusunun ya Ermenistan'a bağlanmalarını ya da bölgeyi derhal boşaltmalarını belirtmiştir. Çünkü kendilerine göre bölge Ermenistan'ın parçasıydı. Müslüman Türkler teklifleri geri çevirince Andranik Müslümanlara karşı çeşitli işkenceler yaparak ölümlerine sebep olmuştur. Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nun çalışma yaptığı bir başka yer de Zanzegur bölgesidir. Ermeniler bu bölgede 115 Müslüman köyünü yakıp yıkmışlardır. Buradaki Müslümanlar, Ermeniler tarafından yerlerinden edilmiş ve göçe mecbur edilmiştir. Komisyon, yakılıp yıkılan bütün köyleri belgelemiştir. Yakılıp yıkılan 115 köyde öldürülenlerin sayısına baktığımızda 3257'si erkek, 2276'sı kadın ve 2196'sı da çocuktur. Yaralılara baktığımızda ise 1060 erkek, 794 kadın ve 485 çocuk olarak karşımıza çıkmaktadır. Elimizdeki belgelere baktığımızda sadece Zanzegur bölgesinde komisyonun raporu hazırlanana kadar 10068 Azerbaycanlı öldürülmüş, sakat bırakılmış ve işkencelere tabii tutulmuştur. Bunu belirtmek gerekir ki raporlarda öldürülen, göçe tabii tutulan Azerbaycanlıların sayısını net bir şekilde görememekteyiz. Kayıt dışında kalan pek çok Azerbaycanlı vardır. Kargaşa ortamında net sayı belirtmek zaten çok zordur. 1918 yılında Erivan bölgesinde Mart ayında 199 Müslüman köyü yıkılmıştır. Eylül 1919'da ise Eçmiedzin'e bağlı 62 Azerbaycanlı köyü ortadan kaldırılmıştır. 1919 yılının sonlarında ise Zengibasar'ın birkaç köyü hariç Vedibasar'ın tüm köyleri yok edilmiştir. Buradaki nüfus da diğer bölgelerdeki gibi katliama maruz bırakılmış ve işkencelerle öldürülmüştür. Canını kurtaranlar ise başka yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Kaçan Azerbaycanlılar genel olarak İran, Osmanlı ve Azerbaycan'ın farklı yerlerine yerleşmişlerdir.

1918 senesinde Erivan civarında 211 köy tahrip olurken Kars bölgesinde ise 92 Azerbaycan köyü yakılıp ve yıkılmıştır. Yapılan araştırmalarda kısa süre içinde tarihi bir şehir olan Erivan ve onun etrafında 88 köyün dağıtıldığı, 1920 evin yakıldığı, 132 bin Azerbaycanlının öldürüldüğü gözler önüne serilmektedir. Taşnaksutyun iktidarı sürecinde, Ermeni çetelerinin yaptığı katliamlar neticesinde Erivan'da Azerbaycan Türklerinin sayısı 1916 yılında 375 bin kişiden ibaretken 1922 yılında 70 bin kişiye kadar indiğini

görebilmekteyiz. Bu soykırım faaliyetleri Transkafkasya’da yani Urmiye, Maku, Hoy ve diğer bölgelerinde de yapılmıştır. Ancak burada katledilenlerin sayılarına halen ulaşamamıştır. 1918 Mart olayları binlerce Azerbaycan Türkünün öldürülmesine sebep olsa da bağımsızlık mücadelesine engel olamamıştır. Azerbaycan Türklerinin mücadelesi Rus-Ermeni askerlerinin amaçlarına ulaştıramamıştır.

Mart olayları Azerbaycan siyasi çevrelerinin Rus devrimine olan umutlarını boşa çıkartmıştır. Bu olaylara kadar sadece özerklik için mücadele edileceğini düşünen Azerbaycanlılar artık bağımsızlığı düşünmüş ve ona göre mücadele etmiştir.

20 Nisan 1920 tarihinde Seymin, Müslüman fransiyonunun baskılarıyla Güney Kafkasya hükümeti Seymin Başkan Yardımcısı S.O. Tigranyan’ı ve Seymin üyesi İ. Heydarov’u Kafkasya Seymi’nin adına Bakü Sovyeti ile görüşmeler yapılması için Bakü’ye göndermiştir.İ. Haydarov Bakü’ye gittikten hemen sonra Bolşevikler kuvvetler tarafından tutuklanmıştır. S.O. Tigranyan ise S. Şaumyan’la anlaşmış, ayrılıkçı konuşmalar yapmıştır. O, 3 Mayıs’ta Tiflis’e geçmiş ve Sevm’de konuşmalar yapmış ve hükümetten Bakü’deki iktidara karşı yöneltilmiş askeri operasyonları durdurmayı söyleyerek olayların barışçıl bir şekilde çözülmesi teklifinde açıklamalar yapmıştır. Seymin Müslümanları Bakü meselesinin Kafkasya Seyminin gücü ile çözmenin zor olduğunu görünce Osmanlı askerlerinin bölgeye gelmesi için talepte bulunmuşlardır. M.E. Resulzade bu konuda şu sözleri dile getirmektedir: *“Bu hızla yaşam tebiyyesini tehdit eden bir tehlikeye karşı hakimiyetini kabul etmiş Tiflis hükümetinden ihmâl gören Azerbaycan efkari-ümmiyyesinde pek doğal olarak bir iman doğuyordu. Bu müşkül durumdan milleti kurtaracak tek bir çare vardı: Türkiye! Umutlar hep oraya matuftu: “O kardeş millet gelecek, bizi düşman elinden kurtaracak!” Halkın bundan başka bir umudu kalmamıştı”*. Bu dönemde Osmanlı da zor bir süreçten geçmesine rağmen Azerbaycan halkına yardım etmek istemiş ve asker göndermiştir.Kafkas İslam ordusu Osmanlı ve Azerbaycan askerlerinden oluşmakla beraber 15 Eylül’de Bakü’yü Ermenilerden kurtarmıştır.

Bakü’nün dışındaki kazalar da Kafkas İslam Ordusu sayesinde Ermeni çeteleri tarafından daha fazla katledilmesi engellenmiştir. Azerbaycan halkı da Osmanlı’dan gelen yardımları hiçbir şekilde unutmamış ve bunu her seferinde dile getirmiştir¹⁶⁰.

¹⁶⁰Vasif Gafarov, 2014: “1918 Senesinin Mart Ayında Ermenilerin Bakü’de Yapmış Oldukları Soykırım Cinayetleri”, Yeni Türkiye, S.60, s. 12-13

Ermenilerin katliam yaptığı yerlerden biri de Urmiye'dir. Hristiyan çeteleri Ermeni ve Süryanilerden oluşmaktadır. Hristiyan çeteleri Ermeni Ağa Petros, Süryani Marşimon ve diğer liderleriyle beraber Selmas'tan Urmiya'ya geçmişlerdir. Ermeniler, Urmiya sokaklarını dolaşarak önlerine gelen sivil Müslümanları katlediyorlardı. Ermeniler, Urmiya'daki Müslüman evlerine girerek yağmalıyor ve evleri yakıp yıkıyorlardı. Ermeniler, Urmiya'yı Rus topçularıyla ateşe tutuyor, masum yaşlı, çocuk, kadın ve erkekleri öldürüyorlardı.

Ermeniler tarafından Urmiya'da 500 Müslüman evi yakılmıştır. Katliamlar burada da günlerce sürmüş ve binlerce insan katledilmiştir. Mart 1918 yılında Müslümanlar açlıkla uğraşırken Ermenilerin katliamları da daha büyük bir sıkıntıyı beraberinde getirmiştir. Ermeniler kapıları kırarak kadınlara tecavüzde bulunuyor, kundaktaki bebekleri de katlediyorlardı. Kaçmak isteyenleri sokaklarda kurşuna dizilerek öldürülüyorlardı¹⁶¹.

---

¹⁶¹ Aynur Amanova, 2014: "Rusya ve İran'ın XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları", 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, Yayına Hazırlayan: Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi, Erzurum, s. 824

III. BÖLÜM

3. AZERBAJCAN'IN BAĞIMSIZLIĞI

20.yy.da bağımsız olan Türk devletleri içinde belki de en sıkıntılı süreci Azerbaycan geçirmiştir. Azerbaycan ilk bağımsızlığını 1918 yılında elde etmesine rağmen süreci biraz daha geriden başlatmak daha doğru olacaktır. Kuzey Azerbaycan dediğimiz coğrafya Rusya'nın eline geçince Azerbaycan'ın elindeki Revan şehri hızlı bir şekilde Ermeni nüfusla doldurulmaya başlanmıştır. XIX. yy.ın ilk yarısındaki Rus-İran savaşları Kafkasya'yı ikiye bölmüş ve Ermeniler bölgeye yerleştirilmiştir. Bu en fazla Türklerin sıkıntı çekmesine sebep olmuştur. Rusya'da ilk resmi nüfus sayımı 1832 yılında olmuştur. Karabağ'daki nüfus yapısına baktığımızda Türkler % 64'ü oluştururken Ermeniler de %34 civarındadır. Günümüzde rakamların yer değiştirmesi Türklere karşı bir soykırımın olduğunu göstermektedir. Rusların bu politikası Türklerle Ermenileri sürekli karşı karşıya getirmiş sürekli çatışmalar yaşanmıştır. Bu kaçınılmaz bir durumdur. Ancak 1905 yılında Rusya'nın Japonya'ya yenilmesi otorite boşluğunu ortaya çıkarmıştır. İşte bu esnada Türkler arasında milli bilinç başlamış ve Türkçülük fikri ön plana çıkmıştır. Rusya'da meydana gelen 1905 ihtilali Azerbaycan'da da iktidar mücadelesini hızlandırmıştır. İhtilalden sonra hazırlanan Duma meclisine 39 temsilci girse de ilerleyen süreçte bu sayı düşecektir¹⁶². Demokrasi sürecinden Azerbaycan Türkleri de yararlanmak istemiştir. Azerbaycan Türkleri milli menfaatleri her şeyden önce tutmuşlardır. Bu süreçte, Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı, Ali Merdan gibi kişilerin öncülüğünde çeşitli toplantılar yapılmıştır. Anayasal olarak tanınmak isteyen Türkler öz yurtlarında ikinci sınıf insan muamelesi görmek istememektedirler. Duma meclisinde bu gibi ayrılıkçı fikirlerin ön planda olduğunu gören Çar II. Nikola Duma'nın çalışmalarını durdurmuştur. Türkler, Rusların bu sıkıntılı sürecinde Mehmet Emin Resulzade önderliğinde "Himmet" adlı bir parti kurmuşlardır. 1907 yılında Çarlık rejimi otoriteyi biraz toparlayınca bu siyasi oluşuma son vermiştir. Partinin bazı üyeleri tutuklanmış bazıları ise yurt dışına kaçmaya mecbur kalmıştır¹⁶³. Azerbaycan Türkleri demokrasiden ne olursa olsun yararlanmak istemektedir. Bundan dolayı 1911 yılında Müsavat Partisi ortaya çıkmıştır. Bu partinin kurucuları ise yine milli yönleri ağır basan Kasımzade Abbas veTaki Nakioğlu'dur¹⁶⁴. Bu parti uzun bir müddet Azerbaycan

¹⁶² Sadettin Gömeç, 1993: "Tarihte ve Günümüzde Azerbaycan", Yeni Forum, 14/291, Ankara, s. 34

¹⁶³ Sadettin Yağmur Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 51

¹⁶⁴ Altan Deliorman, 2010: Tarih Boyunca Türkçülük, İstanbul, s. 178; Hüseyin Baykara, 1975: Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, s. 202-203

Türklerinin haklarını koruyacaktır. Azerbaycan Türkleri Osmanlı'ya destek vererek ayakta kalacaklarını biliyorlardı.

Bundan dolayı Trablusgarb ve Balkan savaşlarında Osmanlı'ya her türlü desteği vermişlerdir¹⁶⁵. Anadolu ve Azerbaycan coğrafyası ayrılmaz bir bütündür. Bundan dolayı 1913 yılında yapılan toplantılarda bu iki coğrafyanın siyasi olarak birleşmesi gündeme gelmiştir. Ancak bu girişim özellikle Rusya tarafından engellenmiştir. Rusya'yı yöneten Romanof ailesi tahta çıkışlarının 300. Yılı dolayısıyla genel af ilan etmişlerdir. Bu sebeple Azerbaycan Türkleri de tekrar ülkelerine dönmüşlerdir. Bu esnada Müsavat Partisinin başına Mehmet Emin Resulzade geçmiştir. Resulzade, Anadolu'daki milliyetçilerle birlik kurmaya çalışmıştır. Açık Söz adlı gazete çıkararak Ziya Gökalp'in fikirlerinden yararlanmaya çalışmışlardır. Demokrasi yüzyılında Resulzade Açık Söz gazetesi ile milletine dünyanın siyasi haritasının değişeceğini ve bu süreçte Türklerin önemli bir rol oynayacağını belirtiyordu. Resulzade Türklerin her alanda birlik olması gerektiğini vurgulamıştır. Kendi bölgelerinde bile farklı siyasi partilerin olmaması gerektiğini tek merkezde birleşmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu konuda çalışmalar yapmış ve Ademi Merkeziyet partisini kendi partisi ile birleştirmiştir. Yeni kurulan Türk Ademi Merkeziyet Müsavat partisinin de aynı zamanda siyasi lideri olmuştur. Ancak parti sürekli Müsavat olarak adlandırılacaktır. Yapılan kongreler aynı zamanda bağımsızlığa giden bir süreç olmuştur. Sadece Azerbaycan değil Türkistan, Kırgızistan, Başkurdistan gibi Türk bölgeleri ile sürekli ilişki kurulacak ve birlik beraberlik içinde olunacaktır. Fikirler genellikle bu yönde olmuştur¹⁶⁶.

1917 yılında Çarlık yıkılıp Bolşevikler kurulunca Kafkasya'da bağımsızlık süreci başlamıştır. Kafkasya'nın merkezi durumundaki Tiflis'te Rus Duma meclisinin Kafkasya mebuslarından oluşan "Hususi Maveray-i Kafkasya Komitesi" bulunmaktaydı. Bunun dışında "Bütün Kafkasya İşçi,Köylü ve Asker Şurası"nın bir komitesi de vardı. Bu komite ve şuralar Bolşeviklerle mücadele etmekten geri kalmamışlardır. Bolşevik ihtilalinden kısa bir süre sonra Kafkas milletleri "Maveray-i Kafkasya Komiserliği adı altında hükümet kurmayı düşünmüşlerdir. Bu hükümet kurma durumu Osmanlı'nın işine yaramıştır. 1917 yılında Osmanlı ile Rusya arasındaki Erzincan antlaşmasında Osmanlı'nın yakın ilişkiler

---

¹⁶⁵ E. Şahin, 2005: "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlanı ve Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", Ülkümüz,2/4, Bakü, s. 67

¹⁶⁶ Sadettin Yağmur Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 53

kurmak istediğini görebilmekteyiz. Kafkasya’da kurulan hükümet, Gürcülerin, Ermenilerin ve Türklerin kendi hükümetlerini kurmaları ile sona erecektir¹⁶⁷.

Rusya’da Bolşevik ihtilali sonrasında Lenin ve Stalin devletin başına geçmişlerdir. Çarlık Rusya zamanındaki Rusya milletlerinin bağımsız devlet kurabileceklerini belirtmişlerdir. Aynı zamanda yeni kurulan Rusya da milli bir devlet olacaktır. Rusya’nın bu söylemleri insanların kulağına hoş geliyordu. Bu da Türkler içindeki Komünist Türkçüleri harekete geçirmiştir. Sultan Galiyev, Turar Rıskulov, Ekmel İkramol, İbrahim Galimcan, Neriman Nerimanov gibi Komünist Türkler ülkedeki işçi partisine üye oluyorlardı. Ancak Mehmet Emin Resulzade gibi Türkçüler ise tam bağımsızlık için mücadele edilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Rusya lideri Lenin, Türkler üzerinde ikili bir oyun oynamaktaydı. Hem her millet kendi geleceğine kendisi karar verecek diyor hem de Şaumyan’ı Kafkasya Fevkalade Komiserliğine atamıştır. Şaumyan önce Tiflis’te kendine uygun ortam aramış sonra Bakü’ye geçmiş ve Rusya’nın emelleri için binlerce Türkü öldürmüş ve binlercesini de yerlerinden etmiştir¹⁶⁸. 31 Mart olaylarından sonra Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmek zorunda kalmıştır. Mehmet Emin Resulzade 28 Mayıs 1918 tarihinde Kuzey Azerbaycan’ın bağımsız olduğunu her tarafa ilan etmiştir. Bu döneme kadar sadece coğrafi bir isim olarak adlandırılan Azerbaycan bundan sonra siyasi bir oluşum ile devlet adı olarak anılacaktır. Feth Ali Han Hoylu önderliğinde bir hükümet kurulmuştur. Milli Şura ise görevine bir süre daha devam etmiş ve görevlerini hükümete devretmiştir. 7 Aralık 1918’de toplanan parlamento da Mehmet Emin Resulzade “bir kere yükselen bayrak bir daha inmez” diyerek mücadeledeki kararlılığını göstermiştir. Feth Ali Bey meclisin açılışından hemen sonra istifa etse de hükümeti kurma görevi tekrar kendisine verilmiştir. 19 Nisan 1919 tarihine kadar bu görevi devam ettiren Feth Ali Bey, bu tarihten sonra görevi Nasib Yusufbeyli’ye vermiştir¹⁶⁹.

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan’da anayasa niteliğinde bir deklarasyon yayınlanmıştır. Bu deklarasyonda şunlar ilan edilmiştir:

“1- Bugünden itibaren Azerbaycan halkı, hakimiyet hakkına sahip olduğu gibi Güney ve Doğu Maveray-ı Kafkas’tan ibaret Azerbaycan dahi hukuk temellerine dayalı bağımsız bir devlettir.

¹⁶⁷ M. Bala, 1956: “Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti’nin Menşei Hakkında”, Dergi, 2/4, Münih, s. 21-22

¹⁶⁸ A. Karaca, 1980: “Azerbaycan’ın Yakın Tarihine Bakış”, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, 29/233, Ankara, s. 9

¹⁶⁹ Sadettin Gömeç, “agm”, Yeni Forum Dergisi, s.35

2- Müstakil Azerbaycan devletinin yönetim şekli Cumhuriyet olarak belirtilmiştir.

3- Azerbaycan Türk Cumhuriyeti bütün milletlere ve bilhassa komşu millet ve devletlerle iyilik içerisinde münasebet kurmaya karardır.

4- Azerbaycan Türk Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf ve cins farkı gözetmeden topraklarında yaşayan bütün vatandaşların siyasi hukukunu ve yurttaşlığını garanti eder.

5- Azerbaycan Türk Cumhuriyeti arazisi dahilinde yaşayan bütün halklara serbestçe gelişme imkanı tanır.

6- Millet meclisi toplanıncaya kadar, Azerbaycan idaresinin başında seçilmiş ve Milli Şuraya karşı mesul hükümet durur.”¹⁷⁰.

Azerbaycan devleti milli şuur üzerine kurulmuştur. Azerbaycan'ın başkenti günümüzde her ne kadar Bakü olsa da ilk kurulduğunda Gence başkentlik yapmıştır. Çünkü Bakü o esnada Rusya tarafından işgal altındaydı. Bakü'nün kurtarılmasını ise tamamen Osmanlı'dan beklemekteydi.

3.1. Nuri Paşa'nın Bakü'yü Kurtarması

Osmanlı ile Rusya arasında 18 Aralık 1918 tarihinde Erzincan Ateşkes Antlaşması olmuş ve aralarındaki savaşı bitirmişlerdi. Ancak sınırlar tam olarak belirlenmemişti. Sınırlar genel barış antlaşması neticesinde belirlenecekti. Buna karşın Rusya işgal ettiği topraklardan da çekilmiştir. Rusların çekildiği yerlerde güvenlik sorunu ortaya çıkmıştır. Bu durumdan Ermeniler yararlanmış ve Ruslardan kalan silahlar ile Türklere karşı katliam başlatmışlardır. Türklere karşı bu denli katliamlar yapılması Osmanlı'da Türkçü fikirlerin güçlenmesine sebep olmuştur¹⁷¹.

Bu süreçte Azerbaycan Osmanlı'dan yardım beklemekteydi. Harbiye Nazırı Enver Paşa bu konu ile özellikle ilgilenmekteydi. Kafkasya'ya asker gönderilmesi Osmanlı çıkarları için de önemliydi. Ocak ve Şubat aylarında askeri birliklerin yapısı ve subayları belirlenmiştir. Enver Paşa'ya göre gönderilecek ordunun üç piyade alayından oluşması gerekiyordu. Her piyade de yine üç tümenenden oluşacaktı. Savunma Bakanlığı'nın aldığı kararla 1. ve 2. Piyade Tümenlerini oluşturacak iki subay heyeti seçilerek Musul'daki 6.

¹⁷⁰ Sadettin Yağmur Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 56

¹⁷¹ Mustafa Çolak, 2006: Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), TTK, Ankara, s. 219-220

Ordu Komutanlığı'na; 3. Piyade Tümeni'ni oluşturacak başka bir subay heyeti ise Trabzon 3. Ordu Komutanlığı'na gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Özenle seçilen subaylar gerekli emirleri aldıktan sonra Azerbaycan'da kurulacak ordunun hazırlıklarını yapmaya başlamışlardır. Azerbaycan'da görev yapacak subayların kıdemleri yükseltilmiş ve maaşları da artırılmıştır¹⁷².

Harbiye nazırı Enver Paşa 3 Şubat 1918 tarihinde 6. Orduya bir mektup göndermiştir. Bu mektubunda: “*Dağıstan, Türkistan ve Rusya'ya bağlı bütün İslâm memleketlerinin muhtaç olduğu yardımı yapmak ve teşkilâtı idare etmek için Tahran merkezli olmak üzere bir heyetle diğer bölgelere birer faal subayı gönderilmesini uygun bulduğunu; Tahran Merkez Heyet Başkanlığına Yarbay Nuri Bey'in Dağıstan'a, Yarbay Şevket Bey'in Afganistan'a, Binbaşı Naim Cevat Bey'in emirlerine verilecek beş altı subayla gönderilmesini düşündüğünü*” belirtmiştir¹⁷³. Kafkas İslam Ordusu'nun başına Nuri Paşa atanmıştır. Nuri Paşa, aynı zamanda Enver Paşa'nın da kardeşidir. Nuri Paşa Şubat ayında uçakla Musul'a hareket etmiştir. Nuri Paşa'nın yanında yer alacak diğer subaylar da 25 Mart'ta Musul'a ulaşmışlardır. Nuri Paşa ve arkadaşları 8 Nisan 1918 tarihinde Musul'dan hareket etmiştir. Sırasıyla Revandiz, Savuşbulak, Tebriz'e giden ordu oradan da Gence'ye ulaşmıştır.

Nuri Paşa'nın ordusunda şu subaylar bulunmaktaydı: Ordu Kurmay Başkanı bir Alman Albayı idi. İslam Ordusu Kurmay Başkanı Binbaşı Mehmed Nazım, İslam Ordusu Kurmay Başkanı Yarbay Osman Nuri, İslam Ordusu Komutan Başyaveri Yarbay Edip, İslam Ordusu Komutan Yaveri Üsteğmen Asaf, İslam Ordusu Kurmayı Üsteğmen K. Muzaffer, İslam Ordusu Harekât Şube Müdürü Binbaşı Tevfik, İslam Ordusu Kurmayı Binbaşı Naim Cevat, İslam Ordusu Karargâh Subayı Yüzbaşı Sami, İslam Ordusu Topçu Müfettişi Binbaşı Kemal, İslam Ordusu Menzil Müfettişi Yüzbaşı Şefik, Siyasi Müşavir Ahmet Ağaoğlu¹⁷⁴.

Almanya her ne kadar Osmanlı ile aynı safta yer alsada Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasını istemiyordu. Alman Binbaşısı olan Gienanth 1 Mart 1918 tarihinde Alman Orduları Yüksek İdaresi'ne bir rapor göndermiştir. Bu raporunda Nuri Paşa'nın Kafkas

¹⁷² Mehman Süleymanov, 2012: “Kafkas İslam Ordusu'nun Teşkilî ve Faaliyetleri”, Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu, (Editörler: Mehmet Rıhtım- Mehman Süleymanov), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, s. 205

¹⁷³ Erol Kürkçüoğlu, 1994: 1918-1920 Türkiye Azerbaycan İlişkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, s. 167-168

¹⁷⁴ İsmet Görgülü, 2014: On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922, TTK, Ankara, s. 176-178

İslam Orduları'nın başına geçmesinden sonra Trablusgarb'a dönmeyeceğini bildirmiştir. Gienanth yine bu raporunda Nuri Paşa'nın amacının Kafkasya'daki Müslüman halkların bağımsızlıklarına yardımcı olacağını da söylemiştir. Ayrıca şunu da belirtelim ki Trabzon, Batum ve Bakü civarındaki Müslüman askerler de Nuri Paşa'ya destek vermişlerdir¹⁷⁵. Osmanlı'nın Güney Azerbaycan toprakları üzerinden hareket etmesinin sebeplerinden biri de Tebriz'e İngilizlerin girişini engelleyebilmektir. Irak cephesinde bulunan 6. Orduya bağlı 4. Kolordu askerleri kuzeye doğru hareket etmiş ve 8 Haziran'da Tebriz'i ele geçirmişlerdir. İngilizler askerleri yenilgiye uğradıktan sonra Ermenilerin elinde bulunan Hoy ve Karabağ'ı da ele geçiren Türk ordusu Azerbaycan topraklarında birlik sağlamışlardır. Yani Kuzey ve Güney Azerbaycan toprakları birleşmiştir¹⁷⁶. Asıl hedef olan Bakü'yü ele geçirmek için hem silahlı mücadele hem de diplomatik mücadele verilmiştir. Bakü petrollerinden dolayı sadece Türkiye ile Rusya arasında bir sorun olmamış, İngiltere, Almanya gibi devletlerin de müdahalesi ile uluslararası bir mesele haline gelmiştir. Osmanlı'nın temel amacı ise bölgeye refah getirerek Müslüman Türkleri kurtarmaktı. Zaten Bakü Müslümanlarının tek umudu Osmanlı ordusu idi. Osmanlı'nın Bakü'ye müdahale etmesinin bir diğer sebebi de yer altı kaynaklarından yararlanma düşüncesi idi. Ayrıca Enver Paşa'nın Turan hayali de gerçekleşebilirdi. Doğu Orduları Komutanı Halil Paşa'nın Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya 15 Ekimde gönderdiği telgrafta şunlar yazılıydı: *“Bakü'de depolarda tutulan petrolün ve mazotun bugünkü fiyatı yüz milyonlarca lira değerindedir. Tanrı'nın bir lütfü olarak elde ettiğimiz bu kaynak bütün maddi sıkıntımızı karşılayacak mahiyettedir. Bakü savaşlarında binlerce can kaybettik. Bundan dolayı Bakü servetinin en büyük hissesinden fetih hakkı olmak üzere bizim ve Azerbaycan'ın yararlanması gerekmektedir.”*¹⁷⁷.

Bakü, bölgede kilit bir noktadaydı. Oranın kurtulması ile sadece Bakü'deki Müslümanlar değil Kafkasya'daki bütün Müslümanlar kurtulacaktı. Bundan dolayı Kuzey Kafkasya, Kazan ve Türkistan'daki herkes Anadolu'dan gelecek Türk ordusunu beklemekteydi. Kazan Türklerinin Milli İrade lideri olan Sadri Maksudi Bey, 10 Mayıs'ta Moskova büyükelçisi olan Galip Kemal Bey'i ziyaret etmiş ve bu ziyaretinde Türkistan'ın kapısı olan Bakü'nün derhal Türklerin eline geçmesi gerektiğini belirtmiştir¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Mustafa Çolak, 2014: “Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)”, History Studies: International Journal of History, C. 6, S. 1, s. 31

¹⁷⁶ Mehmet Saray, 1999: Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s. 105

¹⁷⁷ Mehman Ağayev, 2005: “Bakü'nün 1918'de Düşman İşgalinden Kurtarılmasının Tarihi Önemiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler”, Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği, Yayına Hazırlayan: Vügor İmanov, İstanbul, s. 20

¹⁷⁸ Akdes Nimet Kurat, 1970: Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 527

Nuri Paşa, hem Doğu Anadolu'da düzeni sağlamak hem de Transkafkasya hükümetini barışa zorlamak istiyordu. Askeri hareket 25 Mart 1918 tarihinde başlamıştır. Kafkas İslam Ordusu 14 Nisan'da Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirerek Transkafkasya'nın içlerine kadar ilerlemiştir¹⁷⁹.

Osmanlı'nın bu dönemdeki en büyük engeli Almanya olmuştur. 27 Ağustos 1918 tarihinde Almanya ile Rusya arasında anlaşma olmuş ve bu anlaşma ile Kafkasya yani Bakü Rusya'nın etkisinde kalacaktı Almanlar ise Bakü petrollerinden ¼ oranında yararlanacaktı. Bunun yanında Almanya gerektiği durumda Türk ordusuna engel bile olacaktı. Almanlar bunun üzerine Bakü-Tiflis-Batum demiryolunu kapatmış ve Türk birliklerinin bölgeye girmesine engel olmaya çalışmıştır. Almanların bu tepkisinden dolayı Türklerin ilk iki taarruzu sonuçsuz kalmıştır. Kafkas İslam Ordusu'nun Güney Azerbaycan'da güvenliği sağlaması sonucunda Kuzey Kafkasya'ya daha fazla önem vermiştir¹⁸⁰. Bakü petroleri bir anda müttefik olan Almanya ile Osmanlı'yı karşı karşıya getirmiştir. Mehmet Emin Resulzade petrol meselesi Azerbaycan ile Almanya arasındaki bir mesele değildir, Türkiye ile Almanya arasındaki bir meseledir demiştir¹⁸¹. Bakü Almanlar için o kadar önemliydi ki Alman general Lüdendorff Bakü petrolü için kardinallik kadar önemli olduğunu vurgulamıştır¹⁸².

Alman dış politikasında Bakü ile ilgili iki görüş ön plana çıkmaktaydı. Bunlardan birincisi Bakü'nün Almanya, Rusya, Türkiye arasında paylaşılması, ikincisi ise Bakü'nün Rusya'ya bırakılmasıdır. Osmanlı ise Bakü'nün Türk hakimiyetinde Azerbaycan'a bırakılması görüşünü savunmuştur. Türkler, petrolerin paylaşılması konusunda ise sadece Almanya'nın olması gerektiğini belirtmiştir. Ancak Almanlar, Osmanlı'nın görüşüne yanaşmamış ve Rusya ile beraber siyasi hakimiyet de istemiştir. Almanya, Kafkasya'da Türk ordusu ile baş edemeyeceğini anlayınca Avusturya-Macaristan devletini devreye sokmuş ve bu devlete de petrolerden hak vereceğini belirtmiştir¹⁸³.

¹⁷⁹ İlyas Ak, 2019: "Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusunun Bakü'yü Kurtarması", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, TAED-64 Ocak, Erzurum, s. 390

¹⁸⁰ Akdes Nimet Kurat, 1970: *Türkiye ve Rusya*, s. 511

¹⁸¹ Vügar İmanov, 2003: *Ali Merdan Topçubaşı 1865-1934 Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, İstanbul, s. 104

¹⁸² Mehman Ağayev, 2005: "agm", *Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri*, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği, s. 21

¹⁸³ Mehman Ağayev, 2005: "agm", *Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri*, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği, s. 22

Bolşevikler her ne kadar savaştan çekilmiş gibi görünseler de kendilerini Kafkasya'nın sahibi olarak görmüşlerdir. Zaten Bakü'deki Taşnaksutyun görevliler de Rusya'nın emirlerini uygulamaktaydı. Bakü petrollerini Bolşeviklere bırakmaya yanaşmayan ülke içindeki Beyaz Ruslar, iktidar uğruna Bolşevik yandaşlarına karşı mücadele vermeye çalışıyorlardı.

Beyaz Ruslar grubu ideolojik olarak galip gelerek İngilizlerden yardım istemiş ve olayların seyri daha da değişmiştir. Mücadele artık farklı milletlerin değil farklı dinlerin mücadelesi olmuştur. Mücadeleler, Türklerin galip gelmesi ile sona ermiştir. Bu gelişmeler ile ilgili Hariciye Nazırı Enver Paşa, Berlin'de diplomatik ilişkiler için bulunan Sadrazam Talat Paşa'ya bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta: "Allah'ın yardımıyla Bakü şehri 30 saatlik şiddetli muharebeden sonra 15 Eylül 1918'de saat dokuz sularında zabt edilmiştir." demiştir¹⁸⁴.

Bakü'nün Türklerin eline geçtiği dönemde Mehmet Emin Resulzade İstanbul'daydı. Resulzade, Azerbaycan hükümeti başkanı Feth Ali Han'a tebrik mesajı göndermiştir. Bu mesajda: "*Payitahtımızın istirdadından dolayı taht-ı idareyi âlilerinde bulunan hükümetimizi samimi tebrik ile Bakü'nün yeni Türk illerini istihvas için sarsılmaz bir kale-i metin olması ümidiyle bütün arkadaşlarımla selamlaşırız*" demiştir¹⁸⁵.

Bakü'nün kurtarılması kamuoyunda da büyük yankı uyandırmıştır. İstanbul'da bulunan Vilayet-i selase heyeti Mehmet Emin Resulzade'yi bizzat ziyaret etmiş ve tebriklerini sunmuştur. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Bakü'nün kurtuluşu aynı zamanda Kurban Bayramı'na denk geldiği için mübarek bir gün gibi görülmüştür¹⁸⁶.

Bakü'nün kurtarılması Türk basınında da geniş yer bulmuş ve detaylı bilgilere yer verilmiştir. Ancak ne var ki bu sevinç uzun sürmeyecektir. Çünkü Osmanlı Devleti I. Dünya savaşından yenik ayrılmış ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesini imzalayarak yenilgiyi kabullenmiştir. Ahmet İzzet Paşa hükümeti Türk milletinin daha fazla ezilmemesi için ateşkes yapılması gerektiğini belirtmiştir. Mütareke 25 maddeden oluşmakla beraber 11. Maddesi doğrudan Kafkasya'yı yani Azerbaycan'ı ilgilendirmekteydi. Bu maddeye göre

---

¹⁸⁴ Şevket Süreyya Aydemir, 1985: Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922), Remzi Yayınevi, C.III, Ankara, s. 425

¹⁸⁵ Mehman Ağayev, 2005: "agm", Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği, s. 22

¹⁸⁶ Mehman Ağayev, 2005: "agm", Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği, s. 22

Birest Litowsk antlaşmasından sonra İran ve Kafkasya'ya giren Osmanlı birlikleri derhal 1914 yılındaki sınırlara çekilecek ve Anadolu dışındaki Osmanlı askerleri birlikleri en yakın İtilaf komutanlıklarına teslim olacaktırlar¹⁸⁷.

3.2. Bolşevik Rusya'nın Kafkas Politikası

Bolşevik Rusya'nın Kafkas politikasının temelini Azerbaycan oluşturmaktadır. Azerbaycan coğrafyası günümüzdeki Azerbaycan devleti sınırları değildir. Transkafkasya'dan başlayıp Irak'a kadar uzanan geniş bir coğrafyadır. Azerbaycan coğrafyası farklı medeniyetlere de ev sahipliği yapmış olmasına rağmen en fazla kök salan medeniyet Türkler olmuştur. Kuzeyden güneye giden bir güzergahta yer alan Azerbaycan coğrafyası yeraltı kaynaklarının yanında verimli topraklara da sahiptir¹⁸⁸.

Bolşevik İhtilali'nden sonra Azerbaycan'da da Marksist-Leninist fikirler benimsenmeye başlanmıştır. Bu fikirler benimsenirken farklı görüşlerin araştırılması da engellenmiştir. Demokrasi taraftarı olan Nerimanov, yapmış olduğu çalışmalarında etnik çatışmaları ve eşitsizliği sürekli eleştirdiğini görebilmekteyiz. Yani şark toplumları için Marksizm ve Leninizm'in gerekli olduğunu vurgulamıştır. Ancak Nerimanov'un bu görüşleri zamanla değişmiştir. Çünkü Sovyet yönetiminin yaptığı siyaset Nerimanov'un gözünde güven kaybına neden olmuştur. Hatta Nerimanov, "Ücralarda İnkılabımızın Tarihine Dair" adlı eserinde Bolşeviklerin Şark ve Azerbaycan coğrafyasını yağma ve talan ettiğini de belirtmiştir. Komünist rejimlerin yirminci yüzyılda ölümüne sebep verdiği insan sayısı tahmini olarak 120 milyon civarındadır. Yani milyonlarca insan, Marksist-Leninist düşünce için katledilmiş, sürgün edilmiş ve işkencelere maruz bırakılmıştır. 1920'li yıllarda Azerbaycan'daki toplumsal fikir farklılıkların milli şuura yansımaları halkın siyasi açıdan parçalanmasıyla ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılmasıyla Marksizm daha da yayılmıştır. Bu süreçte aydın kesim yok ediliyordu. Marksist ve Leninist fikirler istikrarlı bir şekilde bölgede hakim güç haline geliyordu.

Azerbaycan'da Marksist düşünürlerin bir kısmı siyasi baskıların kurbanı olurken diğer kısmı da yurt dışında felsefi alandaki çalışmalarını devam ettirmişlerdir¹⁸⁹.

¹⁸⁷ Refik Turan vd, Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi, s. 61-62

¹⁸⁸ Selçuk Alkın, 2002: "Azerbaycan Coğrafyasının Önemi", Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, AKMBY, Ankara, s. 12

¹⁸⁹ Selçuk Alkın, "agm", Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, s. 14-15

XX yy.'ın başlarında Türkçülük, İslamcılık gibi fikirler Şark coğrafyasının uyanış fikri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak 1920 ile 1980 yılları arası Marksist-Leninist fikirler sosyalist fikirlerin gelişmesinde etkili olmuştur. Sovyetlerin dağılması ile beraber Marksist sistem çökmüş ve Türkçülük yeniden alevlenmiştir.

Azerbaycan coğrafyasında genel itibari ile geçmişten günümüze Türk, İran ve Rus mücadelesi yaygındır. XIX. yy.'daki Rus-İran çatışmaları Azerbaycan'ın bölünmesine sebep olmuştur. 1828 Türkmençay antlaşması ile Azerbaycan ikiye bölünmüştür. Çarlık Rusya, Kafkasya'nın kuzeyine hakim olmakla beraber 1845-1917 yılları arasında Kafkasya'yı içine alan "Kavkazia Kurberniia" adlı bir yönetim kurmuştur¹⁹⁰. Ruslar kendi bölgelerindeki halka sömürü amaçlı yaklaşmış ve onları haklarından mahrum etmiştir.

Rusya'daki 1905 ihtilali diğer milletleri olduğu gibi Azeri Türklerini de etkilemiştir. Rusya bu ihtilal ile karışıklıklar yaşarken Kafkasya'da da Türk-Ermeni çatışmaları artmıştır. Azeri Türkleri arasında birlik sağlamak için Ahmet Ağaoğlu önderliğine Difai teşkilatı kurulmuştur. Ahmet Ağaoğlu'na baskılar yapılması sonucu Türkiye'ye kaçınca Difai teşkilatı da ortadan kalkmıştır. Üyeler ise Müsavat partisine katılmıştır¹⁹¹.

Bolşevik ihtilali ile beraber Rusya savaştan çekilmiş ve İran ile Türkiye rahatlamıştır. Ancak Kafkasya'da da karışıklıklar daha da artmıştır. Çarlık Rusya yıkıldıktan sonra Kafkasya'daki üç millet (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) ilk olarak birlikte hareket etmişlerdir. Bu üç millet Maverayı Kafkas Hükümetini kurmuş ancak bu da uzun ömürlü olmamıştır. Kafkasya'daki otorite boşluğundan dolayı Mehmet Emin Resulzade bağımsızlığını ilan ederek Azerbaycan'ın Rusya'dan ayrılan ilk devlet olmasını sağlamıştır¹⁹². Ermeniler, Çarlık Rusya yıkıldıktan sonra en büyük destekçisini kaybetmiştir. Ancak Bolşevikler de kısa süre içinde özellikle Türklere karşı yine Ermenileri desteklemiştir. Güney Kafkasya'nın en büyük şehri olan Bakü yer altı kaynaklarından dolayı oldukça gelişmiştir. Bolşevik ihtilali döneminde Bakü'de yaklaşık 110.000 işçi bulunmaktadır.

Bu işçi sayısı bile Bakü'nün önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesi ile Bakü Sovyet'i hakimiyet alanını artırmıştır.

¹⁹⁰ Mehmet Saray, 1993: Azerbaycan Türklerinin Tarihi, TTK, İstanbul, s. 23

¹⁹¹ Nadir Devlet, 1985: Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 133

¹⁹² Akdes Nimet Kurat, 1969: Hovannisian Richard, Armenia on the Road to Independence, 1918,(Bağımsızlık Yolunda Ermenistan), Berkeley California, s. 417

Bolşevikler özellikle Ermenileri kullanarak Türklere karşı bir politika izlemiştir. Ermeni Taşnakçılar ilk başlarda Bolşeviklere karşı gibi görünse de aldıkları desteklerle Bolşevik taraftarı olmuşlardır. Bolşevik ihtilalinden sonra Lenin, Ermeni kökenli Şaumyan'ı Kafkas Komiseri olarak atamış ve Ermenilerin de desteğini almıştır¹⁹³. Sovnarkom, Rus ve Ermeni askerlerden oluşan birlikler oluşturmuştur.

1918 yılında Bakü'ye gelen Kafkas ordusunun Askeri İhtilalci Komitesi bu birlikleri eğiterek silahlandırdı. Bolşevikler, fikirde kimseyi kimseden üstün görmese de Ermenilere her zaman daha fazla değer vermiştir. Özellikle de Bakü'de etkili olan Ermenilere daha fazla önem vermiştir. Ermeniler de kendi çıkarlarına uygun siyaset izlemişlerdir. Kendi bölgelerinde Menşevikleri desteklerken, Bakü'de Bolşevikleri desteklemişlerdir. Çünkü Bakü'de Bolşevikler daha güçlüydü ve onlardan daha fazla destek alabilirlerdi. Ayrıca Şaumyan da Bakü'de görevliydi. Ermenilerin Türklere karşı tek kozu Bolşevikler olmuştur. Bolşevikler de Türklerin Bakü'ye hakim olmasını istemiyorlardı. Çünkü Bakü Türklerin eline geçerse Bolşeviklerin gayri milli siyaseti sona erebilirdi¹⁹⁴. Rusya'da her ne kadar farklı görüşler olsa da kısa sürede herkes Bolşevikleri kabullenmiş ve herkes destek vermiştir. Bölgedeki Azerbaycan Türkleri ise silahsız bir şekilde Rus ve Ermenilere karşı direnmeye çalışıyorlardı. Azerbaycan'daki Bolşevikler kısa sürede asıl niyetlerini ortaya çıkarmışlar ve Ermenilerle beraber Türklere karşı cephe alışlardır. Müsavat Partisinin yayın organı olan Açık Söz, Ermeni ve Rusların birlik olup Türklere karşı mücadele ettiğini sürekli dile getirmiştir.

Yeni kurulan Sovyet yönetimi ilk olarak Dağıstan'daki Bolşevik karşıtları ile mücadele etmiştir. Azerbaycan Türkleri ise Kafkasya'da birlik olunması gerektiğini düşünerek Dağıstan halkına yardım edeceklerini belirtmişlerdir. Ermeniler ise özellikle Bakü'de Müslümanların evlerini yağmalayıp Rusların yanında olduklarını belirtiyorlardı. Müsavat Partisi de Bakü Sovyeti'ne Müslümanların kendilerini korumaları için silah dağıtılması gerektiğini beyan etmiştir. Bakü'de git gide ortam gerilmiş ve neticede 31 Mart Katliamları başlamıştır. Bu katliamlarda binlerce Türk öldürülmüştür¹⁹⁵.

31 Mart katliamlarından sonra Bolşevikler Bakü'ye tamamen hakim olmuştur. Şaumyan ise Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir diğer yer olan Gece'ye yönelmiştir. Ancak İslam ordusunun desteği ile Gence'de etkili olamamıştır. Bakü Sovyet'i, Türklere karşı

¹⁹³ M. Rıhtım- M. Süleymanov, Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Oluşumu, s.82

¹⁹⁴ M. Rıhtım- M. Süleymanov, Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Oluşumu, s.78-81

¹⁹⁵ M. Rıhtım- M. Süleymanov, Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Oluşumu, s. 43

Lenin'in de onayını aldıktan sonra İngilizlerden destek almıştır. Ancak İngilizlerin de bölgedeki etkinliği uzun sürmemiştir. Çünkü Kafkas İslam Ordusu 15 Eylül'de Bakü'yü kurtarmıştır. Ne var ki Osmanlı'nın yaptığı Mondros ateşkesine göre Türkler Kafkasya'dan çekilecektir. İşte bu durum yeni bir başlangıcı beraberinde getirmiştir.

Mondros gereğince 17 Kasım'da Osmanlı ordusu Bakü'den çekilmiştir¹⁹⁶. Türk ordusunun ayrılması ile beraber Bakü'ye tekrar İngilizler hakim olmuştur.

Ermeniler bu kez de İngilizlerle iş birliği yapmış ve katliamlarına devam etmişlerdir. Ancak Bolşeviklerin Kızıl ordusu 28 Nisan 1920 tarihinde Bakü'ye girerek resmi bir şekilde Azerbaycan topraklarını Sovyet yönetimine sokmuş oluyordardı. Kızıl ordunun baskısı ile Azerbaycan sovyetleştiriliyordu. Bu bağlamda Azerbaycan'daki bütün milli kurumlar kapatılıyordu. Ceza mahkemesi olan Çerezviçayka suçlu gördüğü kişileri zorla hapse atıyor ve işkencelere maruz bırakıyordu. Sovyetlere karşı direniş hareketleri 1924 yılına kadar sürmüştür¹⁹⁷.

Türkler üzerindeki Ermeni tehditi I. Dünya savaşı sonrasında Azerbaycan'da kendini daha da hissettirmiştir. Ermeniler, milli menfaatlerini Bolşevikler sayesinde yaşatmaya çalışıyorlardı. Ayrıca Azerbaycan'da komünizm taraftarlarına da bu rejimin nasıl olduğunu da göstermiştir. Kafkasya'da Rus-Ermeni iş birliği doğrudan Türkleri hedef almaktadır. Türklerin mücadelesi Bakü'yü Ermenilerden kurtarsa da sonuç olarak Sovyet egemenliğinden kurtaramamıştır. Azerbaycan'da ve Kafkasya'da Sovyet idaresi yerleştikten sonra, Karabağ, Nahçıvan gibi yerlerin statüsü Rusya tarafından belirlenmeye başlanmıştır. Ancak Türkiye'nin Rusya ve Kafkas devletlerle yaptığı 1921 Moskova ve Kars antlaşmaları ile Nahçıvan, Azerbaycan'ın parçası olmuştur.

Türkiye ise Nahçıvan üzerinde garantör devlet olmuştur. Karabağ ise 1923 yılında Ermenilerin de onayını alan Rusya bu bölgeyi de Azerbaycan'a vermiştir. Ancak bu bölgeler Azerbaycan içinde özerk bir bölge olmuştur. Sorunlu bölgelerden biri olan Zanzegur ise Ermenilere verilmiştir. Bu bölge ile Ermenistan Azerbaycan ile Nahçıvan arasına girmiştir. Yani Sovyet yönetimi sınır konusunda da Ermenileri kollamış, Türkleri ise siyasi olarak bölmüştür.

¹⁹⁶ K. Yavuz, 1993: Güney Kafkasya'nın Dünü-Bugünü-Yarını, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, s. 5.

¹⁹⁷ S. Şimşir, 2011: Mehmet Emin Resulzade, Hatıralar ve Kafkasya, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, s. 32-33

1920 yılında Kızıl ordu, Lenin'den aldığı emirle Kafkasya'yı Bolşevikleştirme çabalarına girişmiştir. Bu düşünce ile hareket eden Kızıl ordu, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan devletlerine son vermiştir.

28 Nisan 1920 tarihinde Sovyetler Bakü'ye girmiş ve bir gün sonrasında da Taşnak Ermeni hükümetine şu taleplerde bulunmuştur:

“ - İlk olarak ordunuz Karabağ ve Zanzegur'u terk edecektir.

- Daha sonra kendi sınırlarınıza çekileceksiniz

- Sonunda halklar arası boğuşma durdurulacak.”

Bu sebeplerden dolayı Azerbaycan Sosyalist Komitesi Ermeniler ile savaşı göze almışlardır. Aslında bu maddeler Ermenilerin işine yarayacaktır. Dünya kamuoyunda kendilerini haklı göstereceklerdir. Savaşı Azeri Türkleri başlattı biz de sadece kendimizi koruduk diyebileceklerdir. Bütün bu olaylar karşısında 1 Aralık 1920 tarihinde Rusya Komünist Partisi Kafkasya sorumlusu olan Ordjonikidze önderliğinde toplantı olmuş ve bu toplantıda çatışmaların durması için Azerbaycan temsilcisi Nerimanov Karabağ, Nahçıvan ve Zanzegur gibi yerlerin Ermenistan'a bırakılması gerektiğini beyan etmiştir. Ancak 1921'deki antlaşmalar ile (Moskova ve Kars) Nahçıvan ile Karabağ Azerbaycan'a verilirken Zanzegur bölgesi Ermenilere verilmiştir¹⁹⁸. 5 Temmuz'da yapılan toplantıda alınan kararlar yeniden gözden geçirilmiş ve Karabağ Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge olarak kabul edilmiştir. Ayrıca sınırlar belirlenirken Karabağ'ın Ermenistan'dan ilişkisini kesmek için Laçın toprakları da Azerbaycan'a bırakılmıştır. Ruslar, Ermenilerin tepkisini engellemek için de verilen yerlerin önemsiz olduğunu belirtmiştir.

Azerbaycan'daki komünistler ise bu yaşanan gelişmelere sessiz kalmışlardır. Bolşevikler yönetimi ele geçirinca Azerbaycan topraklarının yüzölçümü 113.895.97 km² idi. İlerleyen süreçte ise 86.6km²'ye düşmüştür. Nerimanov Ruslar tarafından aldatıldığını anlayınca Lenin'e bir mektup göndermiştir. Mektup'ta şunlar yazılıdır: “*Durumun vahametini anlatmaktayım. Azerbaycan'a ait önemli bölgelerin Taşnaklara verilmesi telafisi zor olan sorunlar yaratacaktır. Kreml, Taşnak komünistlerin kötü*

---

¹⁹⁸ Beşir Mustafayev 2009: , “Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)”, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, s. 17-28

amellerine son vermezse, tüm Müslüman Şark bizden (yani komünistlerden) yüz çevirecektir."¹⁹⁹.

3.3. İngilizlerin Kafkas Seddi Projesi

İngiltere başta olmak üzere İtilaf devletleri, Bolşevik ihtilali sonrasında ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanmayı düşünmüştür. Ancak Bolşevik yönetimi ihtilalden hemen sonra İngiliz propagandasına başlamıştır. Bolşevikler de aynen Çarlık yönetimi gibi yayılmacı politika benimsemiş ancak İtilaf devletlerine karşı bir siyaset izlemiştir. Bolşevik Rusya, her ne kadar savaştan çekilince işgal ettiği yerlerden çekilse de Kafkaslarda varlığını devam ettirmek istemiştir. Bu durum karşısında İtilaf devletleri soruna kesin çözüm bulmak istemiştir. Anadolu'yu işgal etmişler ve Karadeniz'in kuzeyindeki Rus bölgesini ele geçirerek Rusya'yı kısıp almaya çalışmışlardır. İtilaf devletleri Hem Türk milli mücadelesini hem de Sovyet yayılmacılığını önlemek için "Kafkas Seddi" projesini başlattı. Bu fikri ilk olarak Kafkasya'daki İngiliz Komiser olan Oliver Wardrob gündeme getirmiştir²⁰⁰.

Lord Curzon da bu fikre sıcak bakarak Kafkasya'daki Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türklerine para ve yiyecek yardımı yapılmasını istemiştir. Kafkas seddi içine duruma göre İran, ve Türkiye de dahil edilebilirdi. Sovyet yayılmacılığını engellemek isteyen İngiltere, Türkiye'ye karşı yapılan askeri hareketin temel amacının Rusya'ya yönelik olduğunu belirtmiştir. Ancak hiçbir zaman Anadolu'dan vazgeçmeyeceklerini bildirmişlerdir. İngiltere, Kafkaslardaki Sovyet tehdidine karşı I. Dünya savaşı sonrasında bağımsızlıklarını ilan eden Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ı tanıdı. Hatta bunlara askeri danışmanlar ve silah yardımı da yapmıştır²⁰¹.

Birinci Dünya savaşı bitince İngiltere, Rusya'nın payına düşen yerleri de ele geçirme niyetindeydi. Özellikle Hint yolunun güvenliği için Boğazlar ve Kafkasya'nın İngiltere'nin elinde olması gerekmektedir. Türkiye ile Sovyet Rusya'nın beraber hareket etmesi Kafkasların Ruslara bırakılması anlamına gelebilirdi. Bu da Hindistan yolunun Ruslara açık hale gelmesine sebep olacaktı. İngiltere'nin bunu engellemesi tamamen Kafkas seddini gerçekleştirilmesine bağlıydı. İngiltere bir yandan Kafkas devletlerine yardımda bulunurken

¹⁹⁹ Süleyman Seydi, 2007: "Sovyetler Birliğinin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi", Ermeni Araştırmaları Dergisi, ASAM Yayınları. C. 2, Ankara, s.85

²⁰⁰ Yerasimos Stefanos, 1979: Türk Sovyet İlişkileri, İstanbul, s. 115.

²⁰¹ Tefrik Bıyıklıoğlu, 1981: Atatürk Anadolu'da (1919-1921), Kent Basımevi, s. 30.

diğer taraftan da Kars İslam Şurası'nı da tanımıştır²⁰². İngiltere Kafkasya'da Rusya'ya katılmayan bütün topluluklara destek vermeye çalışmıştır Ayrıca Acaristan ve Lazistan'ın bağımsızlık faaliyetlerini de desteklemiştir. Yani İngiltere hem Kafkasya'daki grupları kendine çekiyor hem de bunların birleşmesini de engelliyordu. İngiltere bu projelerle yetinmemiş Kürdistan gibi bir devletin de olabileceğini belirtmiştir²⁰³. Bolşevik Rusya'ya karşı olan sadece İngiltere değildi. Amerika ve Fransa da İngiltere'ye olabildiğince destek vermekteydi. İngiltere Kafkas seddini gerçekleştirebilseydi Rusya'yı Bakü petrollerinden mahrum bırakacaktı. Amerika da bu bölgede tamamen ekonomik çıkar peşindeydi. Batum'un bir üs haline getirilmesine çalışan Amerika buradan Bakü petrollerine de temas edebilecekti. Ancak 1921 yılındaki Türkiye ile Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması iki devleti yakınlaştırmıştır. Bu antlaşma İngiltere'nin planlarını bozuyordu. Rusya Millî mücadele sürecinde göstermelik bir tarafsızlık politikası izlemekteydi²⁰⁴. Yani İngilizlerin Kafkas seddi politikası başarısızlığa uğramış oluyordu.

---

²⁰² İbrahim Artuç, 1988: Kurtuluş Savaşı Başlarken, İstanbul, s. 241; Doğan Avcıoğlu, 1987: Milli Kurtuluş Tarihi II, İstanbul, s. 427.

²⁰³ Orhan Duru, Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, İstanbul 1978, s. 48.

²⁰⁴ Rahmi Doğanay, 2009: "Millî Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.19, S.2, Elazığ, s. 379

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Kafkasya, yeraltı ve yer üstü zenginliklerinden dolayı tarih boyunca pek çok devletin ilgi odağı olmuştur. Büyük devletlerin başında Rusya gelmektedir. Çünkü Güney Kafkasya Rusya için jeo-stratejik bakımdan çok önemliydi. Bundan dolayı XVIII. yy.ın sonlarından itibaren Rusya bölgede yani Güney Kafkasya'da işgallere başlamıştır. Çarlık Rusya'nın işgal etmesi ile bölge olduğu gibi Çarlık rejimine bağlanmıştır. Bölgenin kaynakları ise tamamen Rusya'nın menfaatleri doğrultusunda kullanılmaya başlanmıştır. Güney Kafkasya hem jeo-politik hem de jeo-stratejik bakımdan üç ülkeyi barındıran önemli bir yerdir. Bu üç ülke Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dır. Bu üç devlette azımsanmayacak derecede yeraltı kaynakları vardır. Çarlık Rusya bu zenginlikleri sömürmek için ilk olarak Azerbaycan'ı tercih etmiştir. Bölgede Azerbaycan Türklerine de güç dengesi olarak Ermenileri seçmiştir. Yani Rusya, Ermenileri bir maşa olarak kullanmıştır. Çarlık Rusya, Ermenileri bu şekilde kullanırken onlara da "Büyük Ermenistan"ı vaat etmiştir. 1800-1825 arasında General Tsitsianov, Ermenilerin yardımı neticesinde Kafkasya'nın işgaline girişmiştir. Bu işgallerde çok büyük başarılar elde ettiğini söyleyebiliriz. Çarlık Rusya dönemine baktığımızda Ermeniler ile Azeri Türkleri arasında çok büyük bir düşmanlığın olduğunu söyleyemeyiz. Ancak ne var ki Rusların sözü ile hareket eden Ermeniler Taşnaksutyun partisinin kurulması ile Azerbaycan Türklerine düşman kesilmişlerdir. Ermenilerin sürekli bölgedeki Türkleri tahrik etmesi ve toprak kazanma arzusu iki millet arasında büyük sorunları da beraberinde getirmiştir. Ermeniler bu parti ile beraber ilk defa bağımsızlık fikrini başlatmışlardır. Bu süreçte Kafkasya'da Ermeni ve Azeri işçi sınıflar arasında da anlaşmazlıklar artmış ve Çarlık Rusya da sürekli Ermenileri haklı çıkarmıştır. Ermenilerin sadece Çarlık rejiminden değil Bolşevik ve günümüz Rusya'sından da destek aldığını söyleyebiliriz.

Azerbaycan Türkleri I. Dünya savaşı başlamadan önce Osmanlı'nın belirsizliğinden dolayı mecburiyetten Rusya'yı desteklemiştir. Ancak Osmanlı savaşa girerken politikalarını değiştirmişlerdir. Azerbaycan Türkleri ya mensup oldukları devlet olan Rusya'ya itaat edeceklerdi ya da kendi soydaşlarına yardım edeceklerdi. Azerbaycan Türkleri ikinci seçeneği tercih etmiştir. Azerbaycan aydınlarının arasında küçük fikir ayrılıkları olsa da I. Dünya savaşında Osmanlıyı destekleyeceklerini bildirmişlerdir. Ama Ermeniler hiçbir şekilde Rusların yanından ayrılmayı düşünmemişlerdir. Hatta Rusların yanında olduklarını her fırsatta dile getirmişlerdir. Azerbaycan Türklerinin değeri Rusların nezdinde her geçen

gün düştükçe Ermenilerin değeri ise sürekli artmıştır. Ermenileri değerli kılan özelliklerden biri de Hristiyan olmalarıdır. Azerbaycan Türklerinin Rusların gözünde değer kaybetmesinin pek çok sebebi olsa da en önemlisi Anadolu'daki Türklere açık bir şekilde destek vermedir. Türklere verdikleri bu desteği de Kardeş Kömeği Cemiyeti ile daha da pekiştirmişlerdir. 1917 yılında Rusya'nın çarlık rejiminden Bolşevizme geçtiğinden bahsetmiştik. Rusya'da geçici hükümet başa gelmiş ve devlet Duması'nın kapatılması neticesinde Güney Kafkasya'daki milletvekilleri de harekete geçerek "OZAKOM" adlı komiserlik kurmuşlardır. Güney Kafkasya'da Ozakom kurulunca Bakü'de de Ermeniler öncülüğünde Bakü Sovyeti kurulmuştur. Bakü sovyetinin kurulması pek çok sıkıntıyı da beraberinde getirecektir. Yani bu sıkıntılar kısa sürede Ermeni ve Türkler arasında çatışmalara sebep olmuştur. Bakü Sovyetinin başına Ermeni kökenli Şaumyan'ın getirilmesi başlı başına bir sorun olmuştur. Bölgedeki Türkler de sürekli bu durumu sorgulamıştır. Yani Bakü Sovyetinin başına neden bir Ermeni getirildi? sorusunu sürekli gündemde tutmuşlardır. Ayrıca Bakü Sovyeti her ne kadar Bakü'de kurulmuş olsa da netice itibari ile Rusya için çalışan bir kurumdur. Müsavat Partisi de Ermeni ve Ruslara karşı tepkisini artırınca Şaumyan'ın yapabileceği iki durum ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi Müsavat partisinin itibarını düşürmek diğeri ise Bolşeviklerin desteğini alabilmek için daha fazla Rus taraftarlığı yapmak. Yapmış olduğu çalışmalarla Rusların tam desteğini alan Şaumyan, Ekim ihtilali sonrasında Bakü'de çok daha aktif hareket etmiş ve Bakü Sovyetini halka zorla kabullendirmiştir. Öte yandan Birest Litovsk antlaşmasına kadar geçen süreçte Osmanlı ile Rusya arasında özellikle de Güney Kafkasya'da çatışmalar az da olsa devam etmiştir. Birest Litovsk antlaşması ile Kars-Ardahan ve Batum'u terkederek Rusya'nın Kafkasya'dan tamamen çekilmesi gerekmektedir. Ancak Bakü petrollerinden dolayı Rusya çekilmeyi reddetmiştir. Rus ordusunun Bakü üzerinden hareket etmesi ve önlerine çıkan Azerbaycan Türklerini Şamhor kazasında katletmesi Mart katliamlarına giden süreci başlatmıştır. Bakü'ye varan Rus askerleri Şaumyan'a destek vermişler ve Şaumyan daha da güçlenmiştir. Kafkas cephesinde güç kaybına uğrayan Rusya Bakü petrollerini ele geçirerek açığını kapatmayı düşünmüştür. Bolşevikler Bakü petrollerini ele geçirirse bütün Güney Kafkasya'yı idare edebileceklerdi. Bolşevik ve Taşnaksutyun işbirliği ile 31 Mart'ta özellikle de Bakü'de akıl almaz katliamlar yapılmıştır. Binlerce insanın ölümüne sebep olmuşlardır. Bu katliamlar her ne kadar Vatandaş Muharebesi olarak zikredilse de olayların tarafsız bir şekilde araştırılması ile bir katliam olduğunu görebiliriz. 1918 yılında sadece Bakü ile sınırlı kalmayan katliamlar civardaki Türk kasabalarına da sıçramıştır.

31 Mart olayının dünya kamuoyunda yeterince ses getirmemesinin temel sebebi Azerbaycan'ın bağımsızlığının çok kısa sürmesidir. 31 Mart olayları günümüzde Azerbaycan'da “ Milli Matem” olarak kabul edilmektedir. Bolşevikler 1920'de katliamlar konusunda bölgede incelemeler yapmış olsa da katliamın suçlusunun Müsavat Partisi olduğu sonucuna varmışlar ve Ermeni destekli politika izlemekten vazgeçmemişlerdir. İlerleyen yıllarda da bu incelemeler devam etmiş ama Ermenilerin katliam yaptığı konusunda genel olarak hiçbir fikir kabul edilememiştir. Bazı araştırmalarda Taşnaksutyuncuların bu katliamı kabul ettiklerini görmekteyiz. Sovyetlerin kendilerini kullandıklarını ve amaçları doğrultusunda Ermeniler'e yön verdiklerini kendileri dile getirmişlerdir. Bütün bu katliamlara rağmen Ermeniler hiçbir zaman “Büyük Ermenistan” projesini gerçekleştirememişlerdir.

Ermenilerin Kafkasya'da Azerbaycan Türklerine karşı yaptığı katliamlar 1990 yılında Karabağ'da ve 1992 yılında da Hocalı'da devam etmiştir. Bu katliamlara karşı dünyanın sessiz kalışına şaşırılmamalıdır. Her devlet kendi çıkarı doğrultusunda hareket etmektedir. Ancak ne olursa olsun Türk dünyası her zaman Azerbaycan'ın yanında olmalı ve sonuna kadar destek çıkmalıdır. Unutulmamalıdır ki Azerbaycan Türk dünyasının boğazıdır. Azerbaycan; Türkiye ile Orta Asya arasındaki bir bağıdır. Eğer bu bağ Ermeniler tarafından yok edilirse Türk dünyası paramparça olur.

5. KAYNAKLAR

- Ağayev, Mehman, (2005). “Bakü’nün 1918’de Düşman İşgalinden Kurtarılmasının Tarihi Önemiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler”, Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği, Yayına Hazırlayan: Vügor İmanov, İstanbul
- Ak, İlyas, (2019). “Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusunun Bakü’yü Kurtarması”, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, TAED-64 Ocak, Erzurum
- Aksun, Ziya Nur, (2005). Enver Paşa ve Sarıkamış Harekatı, Ötüken Yayıncılık, Yayına Hazırlayan: Erol Kılıç,
- Alışık, Gülşen Seyhan, (2005). “Bütöv Azerbaycan” Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya, Ed. Okan Yeşilot, Kitabevi
- Alkın, Selçuk, (2002). “Azerbaycan Coğrafyasının Önemi”, Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, AKMBY, Ankara
- Amanov, Ebulfez, (2005). “Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımaları”, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S.5, Çorum
- Amanova, Aynur, (2014). “Rusya ve İran’ın XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları”, 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, Yayına Hazırlayan: Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi, Erzurum
- Arif, Emin, (2004) Kafkasya jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye rekabetleri ve ermeni faktörü, Ankara: Naturel Yayınları
- Armaoğlu, Fahir, (2005). 20. yy. Siyasi Tarihi 1914-1918, Alkım Yayınevi, 15. Baskı, İstanbul.
- Arslan, Mehmet, Kış (2013). “Kuzey Kafkasya Coğrafyasında Yaşayan Etno-Politik Sorunların Çözümünde Kumuk Türkçesinin Önemi”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XIII/2
- Artunç, İbrahim, (1988). Kurtuluş Savaşı Başlarken, İstanbul

- Avar, B. Zakir, Temmuz-Ağustos (1997). “Kafkasya-Rusya Federasyonu ve Türkiye”, Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II, , S. 16
- Avcioğlu, Doğan, (1987). Milli Kurtuluş Tarihi II, İstanbul
- Ayan, Engin, Aralık (2010). “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, C. I, S.2
- Aydemir, Şevket Süreyya, (1985). Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa (1914-1922), Remzi Kitabevi, C.III, Ankara
- Aydemir, Şevket Süreyya, (2013). Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa, Remzi Kitabevi, C.III, İstanbul
- Bala, Mirza Mehmetzade, (1954). “Revan”, İA, C. IV, İstanbul
- Bala, Mirza, (1956). “Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti’nin Menşei Hakkında”, Dergi, 2/4, Münih
- Bala, Mirza, (1991). Milli Azerbaycan Harekatı, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara
- Bardakçı, Murat, (2008). Talat Paşa’nın Evrak-ı Metrukesi, Everest Yayınları
- Bardakçı, Murat, (2014). Hafız Hakkı Paşa’nın Sarıkamış Günlükleri, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul
- Baykara, Hüseyin, (1975). Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul
- Bayramoğlu, Alhan, (2001). “Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Türettikleri Soykırım Emelleri Bedii Edebiyatta”, Ulduz Dergisi, S 10
- Bayur, Yusuf Hikmet, (1983). Türk İnkılabı Tarihi, III, TTK, Ankara
- Beşir Mustayev, (2011). “Anton Salamanov’un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’da Yaptıkları Katliamlar (1918–1919)”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.30, Erzurum
- Bıyıklıoğlu, Tefik, (1981). Atatürk Anadolu’da (1919-1921), Kent Basımevi

- Bünyatov, Ziya, (1992). “Bir Uydurma 26 Regemi Haggında”, Azerbaycan, Nisan
- Cemal Paşa, (1959). Hatıralar, Selek Yayınları, İstanbul
- Çiçek, Kemal, (2007). “Halep Amerikan Konsolosu J. B. Jackson ve Ermeni Tehcirindeki Yeri”, Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul
- Çiçek, Kemal, (2010). “Osmanlı Ermenilerinin 1915’teki Tehciri: Bir Değerlendirme”, Akademik Bakış, C.3, S. 6
- Çolak, Mustafa, (2006). Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), TTK, Ankara
- Çolak, Mustafa, (2014). “Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)”, History Studies: International Journal of History, C. 6, S. 1
- Deliorman, Altan, (2010). Tarih Boyunca Türkçülük, İstanbul
- Demir, Ali Faik, (2003). Türk Dış Politika Perspektifinden Güney Kafkasya, Bağlam Yayınları, İstanbul
- Demirel, Muammer, (2006). “Sarıkamış’ta Ermeni Olayları”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.31, Erzurum
- Deniz, Taşkın, (2015). Siyasi Coğrafya Penceresinden Güney Kafkasya’nın Zorunlu Dönüşümü, Pegem Akademi Yayınları, Ankara
- Devlet, Nadir, (1985). Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara
- Doğanay, Rahmi, (2009). “Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.19, S.2, Elazığ
- Duru, Orhan, (1978). Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye’nin Kurtuluş Yılları, İstanbul

- Gafarov, Vasif, (2014). “1918 Senesinin Mart Ayında Ermenilerin Bakü’de Yapmış Oldukları Soykırım Cinayetleri”, Yeni Türkiye, s.60
- Gömeç, Sadettin Yağmur, (1992). Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi, Doktora Tezi, Ankara
- Gömeç, Sadettin Yağmur, (2015). Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ yayınları, 5. Baskı, Ankara
- Görgülü, İsmet Görgülü, (2014). On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922, TTK, Ankara
- Görüryılmaz, Mustafa, (2009). Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918), Korza Yay., Ankara
- Göyünç, Nejat, (2000). “Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları”, Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Bursa
- Guliyev, E.-Memmedov, E.-Rehimov, K., (1982). Azerbaycan Tarihi, Bakü
- Günay, Bekir, (2005). “Kafkas Jeopolitiği ve Ermenistan”, Uluslararası Çatışma Alanları ve Türkiye’nin Güvenliği, Ed: Gamze Güngörmüş Kona, İstanbul, Okumuş Adam
- Habiboğlu, Veli, (2000). “Azerbaycan’da 1918. İl Soykırımı, Stephan Şaumyan’ın ve Hemkarlarının Hıyaneti”, Respublika, Bakü, No:70
- Halaçoğlu, Yusuf, (2009). Ermeni Tehciri, Babıali Kültür Yayıncılık, 15. Baskı, İstanbul
- Hasanov, Cemil, (1997). “1918-ci İlin Yazı Azerbaycan’da Ermeni Terörizmi ve Soykırımı”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 110, İstanbul
- Hesenov, Cemil, (1993). Azerbaycan Beynelhalk Münasibetler Sisteminde 1918-1920, Bakü
- Hiçyılmaz, Ergün, (1994). Osmanlı’dan Günümüze Gizli Teşkilatlar, Altın Kitaplar Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul
- Hizal, Ahmet Hazer, (1961). Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası, Orkun Yayınları, Ankara

<http://www.visions.az/en/news/137/.fa98da44/>,2007

<http://www.ngazete.com/service/.amp/15-eylul-1918-bakunun-kurtarilisi-1636h.htm>,2018

<http://old.qha.com.ua/tr/toplum/.kafkas-islam-ordusu-nun-baku-yu-kurtarmasinin-100-yil-donumu/.173534/>.,2018

<https://tr.trend.az/scaucasus/.azerbaijan/2796654.html>,2017

<https://tr.trend.az/scaucasus/.azerbaijan/2796654.html>,2018

https://commons.m.wikimedia.org/.wiki/File:1_march_days_1918.jpg,2007

<https://www.gaste24.com/m/.tarihte-bugun/tarihte-bugun-15-eylul-kafkas-islam-ordusu-komutani-nuri-pasa-azebaycani-rus-iscalinden-kurtardiyassida-mahkemesi-kapatilan-dpnin-15-uyesi-hakkinda-idam-karari-verdi-osmanli-sosyalist-firkasi-kuruldu-beyrutta-hristiyanlarla-musulmanlar-ara-h86286.html>,2019

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/.baku-fatih-nuri-pasa-/>.1584049,2019

https://www.trthaber.com/m/?news=bakunun-fatih-nuri-killigil-pasanin-vefatinin-70-yili&news_id=407003&category_id=8,2019

<https://drpatwalsh.com/2018/08/01/the-battle-for-baku-1918/amp/>,2018

<http://1905.az/stepan-saumyan-1918-ci-ilin-yazinda-az%C9%99rbaycan-xalqina-garsi-soyqiriminin-bas-t%C9%99skilatcisi-olub/>,2018

<https://kiriminsesigazetesi.com/.azerbaycanin-bagimsizligi-kazanmasi-1918/>,2018

İmanov, Vügar, (2003). Ali Merdan Topçubaşı 1865-1934 Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili, İstanbul

Kafesoğlu, İbrahim, (1983). Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul

Kafesoğlu, İbrahim, (1992). "Selçuklular", Türk Dünyası El Kitabı, C.1, 2. Baskı, Ankara

Karabekir, Kazım, (1998). Gizli Harb İstihbaratı, Yay. Haz.: Emrullah Tekin, Kamer Yay., İstanbul

- Karaca, A., (1980). “Azerbaycan’ın Yakın Tarihine Bakış”, Azerbaycan Türk Kùltür Dergisi, 29/233, Ankara
- Karatay, Osman, (2002). “Türk-Slav İlişkilerinin Başlangıç Dönemleri Üzerine”, Türkler, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara
- Karinyan, A., (1929). Şaumyan ve Kafkasiya’da Milliyetçilik Cereyanları, Çev. Z. Gayıblı, Bakı
- Keleşyılmaz, Vahdet, (2000). “Kafkas Harekatının Perde Arkası”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.XVI, S.47, Temmuz
- Kemaloğlu, Muhammet, Eylül-Ekim (2012). “Kafkasya- Tarihi Geçmişı- Etnik-Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri”, Akademik Bakış Dergisi, S.32, , Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
- Kılıç, Selami, (1996). “Tarihi Gerçekler ve Doğu Anadolu’daki Ermeni Mezalimine Dair Bazı Belgeler “, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,S.6
- Kırzioğlu, Fahrettin, (1993). Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), TTK, Ankara
- Koç, Yıldırım, (2007). “Rus Devrimi ve Vatan Savunması”, Teori Dergisi, Ankara
- Koçman, Asaf vd, (1994). Azerbaycan Coğrafyası, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakùltesi Yayınları, İzmir
- Konukçu, Enver, (1992). Selçuklulardan Günümüze Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara
- Kösoğlu, Nevzat, (2008). Şehit Enver Paşa, Ötüken Yayıncılık, İstanbul
- Köymen, Mehmet Altay, (1982). Selçuklu Devri Türk Tarihi, TTK, 2. Baskı, Ankara
- Kurat, Akdes Nimet, (1969). Hovannisian Richard, Armenia on the Road to Independence, 1918, (Bağımsızlık Yolunda Ermenistan), Berkeley California
- Kurat, Akdes Nimet, (1970). Türkiye ve Rusya, Ankara, Kùltür Bakanlığı Yayınları
- Kurat, Akdes Nimet, (1999). Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar, TTK,4. Baskı, Ankara

- Kükçüoğlu, Erol, (1994). 1918-1920 Türkiye Azerbaycan İlişkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum
- Larcher, Maurice, (2010). Kafkas Harekatı, Çev: Binnur Sönmez, Omnia Yayınları, İstanbul
- Memmedova, İrade, (2014). “Rusya ve İran’ın XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları”, 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, Yayına Hazırlayan: Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi, Erzurum
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih, (2001). “Kafkasya”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.24, İstanbul
- Mustafayev, Beşir, (2009). “Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905–1920)”, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir
- Naciyev, Elçin, (2005). “31 Mart (1918) Bakü Katliamları”, Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul
- Naciyev, Elçin, (2006). Kafkaslarda Türk Katliamı, Emre Yayınları, İstanbul
- Naciyev, Elçin, (2014). “Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart-1 Nisan 1918)”, Yeni Türkiye, S.60
- Okçu, Yahya, (1953). Türk-Rus Mücadele Tarihi, Ankara, Kitantik Yayınları
- Rıhtım, M.- Süleymanov, M., (2012). Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Oluşumu, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum
- Rıhtım, Mehmet-Süleymanov Mehman, (2008). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Gafgaz İslam Ordusu
- Sander, Oral, (2008). Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918’e Kadar), Ankara
- Saray, Mehmet, (1993). Azerbaycan Türklerinin Tarihi, TTK, İstanbul
- Saray, Mehmet, (1999). Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara

- Saray, Mehmet, (2014). Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, TTK, Ankara
- Saray, Mehmet, (1985). “Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu 8–12 Ekim 1984, Ankara
- Sariahmetoğlu, Nesrin, (1997). “Mart Olaylarının Azerbaycan Tarihindeki Yeri”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, s.123
- Sariahmetoğlu, Nesrin, (2000). “26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.14, Erzurum
- Sariahmetoğlu, Nesrin, (2006). Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920), TTK, Ankara, XVI. Dizi, S.92
- Sariahmetoğlu, Nesrin, (2014). “Stephan Şaumyan’ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı”, Yeni Türkiye, S.60
- Sevdi, Süleyman, (2007). “Sovyetler Birliğinin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, ASAM Yayınları. C. 2, Ankara
- Süleymanov, Mehman, (1998). Azerbaycan Ordusu: 1918-1920, Harbi Neşriyat, Bakü
- Süleymanov, Mehman, (2012). “Kafkas İslam Ordusu’nun Teşkili ve Faaliyetleri”, Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu, (Editörler: Mehmet Rıhtım- Mehman Süleymanov), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum
- Sümer, Faruk, (1972). Oğuzlar (Türkmenler), 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara
- Sürmeli, Serpil, (2001). Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara
- Süslü, Azmi, (1990). Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara
- Şahin, E., (2005). “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İlanı ve Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, Ülkümüz, 2/4, Bakü
- Şahin, Enis, (2002). Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara

- Şihaliyev, Emin Arifoğlu, (2002). “Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu”, Türk Kültür ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı Yayını, Ankara
- Şimşir, S., (2011). Mehmet Emin Resulzade, Hatıralar ve Kafkasya, Doğu Kütüphanesi, İstanbul
- Tadeusz, Swiętochowski, (1998). Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1910-1920 (Çev: Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul
- Taş, N. Fahri (1995). Erzincan Mütarekesi ve Birest- Litovsk, Ankara
- Taşoğlu, Ahmet, (1997). “Hazarlar”, DİA, C. XVII, İstanbul
- Tavkul, Ufuk, (2002). “Tarihi ve Etnik Açısından Karaçay-Malkar Türklerinin Kökeni”, Türkler, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara
- Toksoy, Ahmet, “Revan’ dan Erivan’a”, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Kafkasya Özel Sayısı, Yıl 2
- Toksoy, Ahmet, (2014). “Rusya ve İran’ın XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları”, 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, Yayına Hazırlayan: Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi, Erzurum
- Toksoy, Nurcan, (2007). Revan’ da Son Günler, Orion Yayınları, Ankara
- Turan, Ömer, (2000). “XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri”, *Bulleten*, LXIV/241, Aralık
- Türsan, Nurettin vd, (1992). Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bağımsızlığı ve Karabağ Olayları, Harp Akademisi Yayınları, İstanbul
- Ünal, Fatih, (2008). “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı kullanma Çabaları”, Karadeniz Araştırmaları, C.5, S. 17
- Ünalp, F. Rezzan, (2014). “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kafkas Cephesi’ndeki Casusluk Faaliyetleri (1914’ten 1918’e Kadar)”, 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, Erzurum, 25-27 Eylül

- Yalçın, Durmuş vd, (2005). Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara
- Yavuz, K., (1993). Güney Kafkasya'nın Dünü-Bugünü-Yarını, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul
- Yavuz, Nurcan, (1995). "Rusya'nın Ermenisiz Ermeni Politikası ve Bu Alandaki Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, III, Erzurum
- Yerasimos Stefanos, (1979). Türk Sovyet İlişkileri, İstanbul
- Yerasimos, S., (2000). Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri (1917-1923), Boyut Kitapları, İstanbul
- Yıldırım, Habip, (2007). "Kafkasya'da Etnik Çatımlar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi", SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya
- Yıldız, Muharrem, (2006). Dünden Bugüne Kafkasya, Hazine Yayınları, İstanbul

6. EKLER

Ek 1. Azerbaycan'ın 1918 yılında kurucu Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade

205

---

²⁰⁵https://www.google.com.tr/search?q=mehmet+emin+resulzade&sxsrf=ACYBGNQJYSLM7xPxIjBnTLRU3dw4ZsyKAQ:1562689540513&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiskNOXoKjjAhWQQEEAHcVTBmAQ_AUIECgB#imgrc=rDdKDLLI3YWIIdM:

Ek 2. Stephan Şaumyan

206

²⁰⁶ https://www.google.com.tr/search?q=%C5%9Faumyan&sxsrf=ACYBGNTs3qbGos0UokefBDFks4bIIumQZQ:1562689594480&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjzgLGxoKjjAhXUVsAKHeWmDTEQ_AUIECgB&biw=1517&bih=675#imgrc=X-0C0Xxo4GfAMM:

Ek 3. Vilademir Lenin

207

---

²⁰⁷ https://www.google.com.tr/search?biw=1517&bih=675&tbm=isch&sa=1&ei=xsAkXZyxKIqYsAfNmbyQDA&q=lenin&oq=lenin&gs_l=img.3..0110.130924.142371..143177...0.0..3.410.2834.0j2j4j2j2.....0....1..gws-wiz-img.....0..35i39j0i5i30j0i24.BOwrfgTiLAc#imgrc=OMJwDpIieX2ikM:

Ek 4. Bakü fatihi Nuri Paşa

²⁰⁸ https://www.google.com.tr/search?tbm=isch&sa=1&ei=CcAkXaStOISSsAeA0JbwBw&q=nuri+pa%C5%9Fa&oq=nuri+pa%C5%9Fa&gs_l=img.1.0.015j0i5i30l3j0i8i30l2.223245.224884..226439...0.0..0.247.1958.0j3j6.....0.....1..gws-wiz-img.....35i39j0i67.VsD_XSfZU0Y#imgrc=Em66QiW2D02D1M:

Ek 5. Bolşevik ihtilali sonrasında bir görüntü

209

²⁰⁹ https://www.google.com.tr/search?tbm=isch&q=lenin&chips=q:lenin,online_chips:ekim+devrimi&sa=X&ved=0ahUKEwi1jsW5oajjAhVBC-wKHfBiDMMQ4lYILSgD&biw=1517&bih=675&dpr=0.9#imgrc=z1xTvUCNaMS1qM:

Ek 6. Mart 1918 yılına ait Bakü'den bir görüntü

210

²¹⁰ https://www.google.com.tr/search?biw=1517&bih=675&tbm=isch&sa=1&ei=kMEkXabhDI_9kwWHz4ewDw&q=1918+bak%C3%BC&oq=1918+bak%C3%BC&gs_l=img.3..0i8i30j0i24.82433.87646..87864...0.0..3.286.2278.1j4j7.....0....1..gws-wiz-img.....0..35i39j0i67j0i19j0i10i19j0i10i30i19j0i5i10i30i19j0i8i30i19.P3CUj38AUmU#imgdii=AR1BtrhwJNDdCM:&imgrc=01MGzP92hR-u9M:

Ek 7. Mart 1918 yılına ait Bakü'den bir görüntü

211

²¹¹ https://www.google.com.tr/search?biw=1517&bih=675&tbm=isch&sa=1&ei=kMEkXabhDI_9kwWHz4ewDw&q=1918+bak%C3%BC&oq=1918+bak%C3%BC&gs_l=img.3..0i8i30j0i24.82433.87646..87864...0.0..3.286.2278.1j4j7.....0....1..gws-wiz-img.....0..35i39j0i67j0i19j0i10i19j0i10i30i19j0i5i10i30i19j0i8i30i19.P3CUj38AUmU#imgdii=IVxhMylLdOeowM:&imgcr=01MGzP92hR-u9M:

Ek 8. Mart 1918 yılında Bakü'ye ait bir görüntü

212

²¹² https://www.google.com.tr/search?biw=1517&bih=675&tbm=isch&sa=1&ei=kMEkXabhDI_9kwWHz4ewDw&q=1918+bak%C3%BC&oq=1918+bak%C3%BC&gs_l=img.3..0i8i30j0i24.82433.87646..87864...0.0..3.286.2278.1j4j7.....0....1..gws-wiz-img.....0..35i39j0i67j0i19j0i10i30i19j0i5i10i30i19j0i8i30i19.P3CUj38AUmU#imgcr=E60mBDw2pveuaM:

Ek 9. Mart 1918 yılında Bakü'ye ait bir görüntü

213

²¹³ https://www.google.com.tr/search?biw=1517&bih=675&tbm=isch&sa=1&ei=kMEkXabhDI_9kwWHz4ewDw&q=1918+bak%C3%BC&oq=1918+bak%C3%BC&gs_l=img.3..0i8i30j0i24.82433.87646..87864...0.0..3.286.2278.1j4j7.....0....1..gws-wiz-img.....0..35i39j0i67j0i19j0i10i19j0i10i30i19j0i5i10i30i19j0i8i30i19.P3CUj38AUmU#imgdii=JNpns6WoTLorcM:&imgcr=E60mBDw2pveuaM:

Ek 10. Mart 1918 yılında Bakü'ye ait bir görüntü

214

²¹⁴ https://www.google.com.tr/search?biw=1517&bih=675&tbn=isch&sa=1&ei=kMEkXabhDI_9kwWHz4ewDw&q=1918+bak%C3%BC&oq=1918+bak%C3%BC&gs_l=img.3..0i8i30j0i24.82433.87646..87864...0.0..3.286.2278.1j4j7.....0....1..gws-wiz-img.....0..35i39j0j0i67j0i19j0i10i19j0i10i30i19j0i5i10i30i19j0i8i30i19.P3CUj38AUmU#imgrc=01MGzP92hR-u9M:

Ek 11. 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'nün Türkler tarafından kurtarılması

215

²¹⁵ https://www.google.com.tr/search?biw=1517&bih=675&tbm=isch&sa=1&ei=kMEkXabhDI_9kwWHz4ewDw&q=1918+bak%C3%BC&oq=1918+bak%C3%BC&gs_l=img.3..0i8i30j0i24.82433.87646..87864...0.0..3.286.2278.1j4j7.....0....1..gws-wiz-img.....0..35i39j0i67j0i19j0i10i19j0i10i30i19j0i5i10i30i19j0i8i30i19.P3CUj38AUmU#imgrc=Fw9km5PdUOqxom:

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Canan KUKU

Doğum Yeri ve Tarihi : Gökçeada/Çanakkale; 15/03/1986

Eğitim Durumu:

Lisans Eğitimi : Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü

Lisansüstü Öğrenimi:

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

İş Deneyimi:

Öğreti Elemenı:

Öğretim Görevlisi : Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Gökçeada Meslek Yüksek Okulu (2015-2016, 2016-2017)

Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Gökçeada Uygulamalı Meslek Yüksek Okulu (2015-2016, 2016-2017)

İletişim:

e-posta Adresi : canannn1717@hotmail.com

canankuku17@gmail.com

Tarih : 05/11/2019